

Transformacija povijesnog pejzaža otoka Paga od 4. do 11. stoljeća

Mirić, Đurđica

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:137775>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-11**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

TRANSFORMACIJA POVIJESNOG PEJZAŽA OTOKA PAGA OD
4. DO 11. STOLJEĆA

Đurđica Mirić

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof.

ZAGREB, 2023.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

TRANSFORMACIJA POVIJESNOG PEJZAŽA OTOKA PAGA OD 4. DO 11. STOLJEĆA

Transformation of Historical Landscape of Pag Island from 4th to 11th Century

Đurđica Mirić

SAŽETAK

Rad donosi pregled arhitekture otoka Paga od 4. do 11. stoljeća te pregled društvenih i povijesnih zbivanja u ovom vremenskom razdoblju. U prvom dijelu rada iznose se geografske karakteristike i reljefna obilježja otoka kao početna odrednica oblikovanja povijesnog pejzaža. Poseban naglasak stavljen je na teritorijalno-administrativnu podjelu koja Pag izdvaja kao jedinstven otok Jadrana, podijeljen u dvije županije. Rad se temelji na terenskom istraživanju i pregledu sve relevantne literature, kao i najznačajnijih arheoloških istraživanja lokaliteta. Promjene u paškom pejzažu su, osim geografskim odrednicama, definirane povijesnim prilikama i zbivanjima na otoku, u njegovoj regiji, kao i na širem europskom području. Teorijski okvir ovih promjena opisan je kroz važnija politička i društvena zbivanja od vremena antike pa sve do kasnog srednjeg vijeka, iako je primarni fokus rada na vrijeme od 4. do 11. stoljeća. Pregled procesa transformacije povijesnog pejzaža otoka Paga prikazan je od vremena gradnje prvih rimskih vila na istočnoj obali Jadrana, preko fortifikacijske arhitekture kasne antike, do ranokršćanske i ranosrednjovjekovne sakralne arhitekture. Naposljetku, iznosi se prikaz svih poznatih lokaliteta od sjevera do juga otoka, s pregledom najvažnijih saznanja iz literature i istraživanja, kao i spomen na neke lokalitete koji još nisu potvrđeni ili nisu ostali sačuvani. Korpus antičke i srednjovjekovne arhitekture otoka Paga značajno se smanjio kroz stoljeća, bilo djelovanjem prirodnih sila, bilo ljudskom rukom pa tek rijetki primjeri mogu svjedočiti o promjenama koje su otok i stanovništvo doživjeli kroz povijest. Malobrojni ostaci stoga pozivaju na daljnja istraživanja, valorizaciju i prijeko potrebnu zaštitu.

Rad je pohranjen u knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži 107 stranica, 45 reprodukcija, 6 kartografskih prikaza. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: arhitektura, kasna antika, kršćanstvo, otok Pag, predromanika, rani srednji vijek

Mentor: dr. sc. Miljenko Jurković, red. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Predrag Marković, dr. sc. Maja Zeman

Datum prijave rada: 24. siječnja 2018.

Datum obrane rada: 28. veljače 2023.

Ocjena: izvrstan (5)

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA:

Ja, Đurđica Mirić, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Umjetnost antike i srednjeg vijeka diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Transformacija povijesnog pejzaža otoka Paga od 4. do 11. stoljeća* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 22. 2. 2023.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Geografske karakteristike	2
2.1. Položaj otoka.....	2
2.2. Reljefna obilježja	3
2.3. Teritorijalna i administrativna podjela.....	5
3. Povijesni izvori i literatura.....	6
3.1. Pag u povijesnim izvorima.....	6
3.2 Pag u literaturi.....	10
4. Arheološka istraživanja otoka.....	13
5. Pag do rimske uprave.....	14
6. Pag u sastavu Rimskog Carstva	16
7. Kasna antika.....	24
7. 1. Počeci kršćanstva na Pagu	25
7.2. Nova arhitektura u prostoru	28
7.2.1. Pitanje cissanske biskupije.....	30
7.3. Tragovi Bizanta na Pagu	33
8. Rani srednji vijek	36
8.1. Hrvati na Pagu.....	38
9. Značajni lokaliteti	44
9.1. Lun	44
9.2. Novaljsko područje	45
9.2.1. Gradska bazilika, Novalja.....	45
9.2.2. Cemeterijalna bazilika u Jazu	48
9.2.3. Cemeterijalna bazilika u Gaju.....	51
9.2.4. Dvije kapele istočno od Novalje	53
9.2.5. Stomorica	53

9.3. Područje Stare Novalje	54
9.4. Svetojanj	55
9.5. Casko područje.....	56
9.5.1. Sveti Juraj iznad Caske	56
9.6. Južni dio otoka	58
9.6.2. Samostan i crkva svetog Petra u Prosiki	60
9.6.3. Sveti Nikola u Povljani	61
9.6.4. Crkva svetog Jerolima (Ivana) u Vlašićima	63
9.6.5. Utvrda Veliki Sikavac.....	64
10. Zaključak.....	66
11. Popis literature	70
12. Popis kartografskih priloga	76
13. Popis slikovnih priloga	80
14. Summary	107

1. Uvod

Cilj ovog rada bit će utvrditi kako se mijenjao povijesni pejzaž otoka Paga kroz stoljeća od kasne antike do ranog srednjeg vijeka. Nastojat ću utvrditi kako su društvene i političke promjene transformirale kulturni krajolik, te što nam arhitektura može reći o tim promjenama.

Na početku istraživanja donosim opis geografskih karakteristika otoka jer su one ključna odrednica u oblikovanju prostora i društva. Ovaj, danas ogoljeni otok, zasigurno svojim specifičnim pejzažom predstavlja izazove u svakodnevnom životu stanovništva koje se treba prilagoditi nepreglednim površinama kamena i oskudne vegetacije. Kroz povijest, centri naseljenosti oduvijek su se smještali uz plodna područja i izvore prirodnih bogatstava te tako kroz stoljeća iza sebe ostavljali dragocjene ostatke arhitekture koji svjedoče o bogatoj prošlosti. Sliku te prošlosti brojni su istraživači pokušali opisati te dati svoj doprinos njenom poznavanju. Pagom se u literaturi detaljnije počinje baviti od druge polovice 20. stoljeća kada su istraživači imali privilegiju vidjeti puno bolje očuvane ostatke arhitekture no što su to danas. Osim pregleda ključne literature, u radu ću obraditi i arheološka istraživanja otoka koja mogu pružiti konkretan uvid u povijest pojedinih lokaliteta. Iako je većina otoka još arheološki neistražena, kasnije u tekstu donosim pregled istraživanja značajnijih lokaliteta diljem otoka.

Iako sam naslov rada govori da je koncentriran na pašku povijest od 4. stoljeća, povijesni pregled otoka započet ću kratkim osvrtom na prapovijesno razdoblje i vrijeme uspostavljanja rimske vlasti na području što je temelj za kasnije promjene u pejzažu. Uz vladavinu Rimskog Carstva direktno se veže pojava kršćanstva, a s njime i pojava novog tipa arhitekture u prostoru, sakralnih građevina. Razmotrit ću u kakvom je odnosu taj novi tip građevina bio s antičkim nasljeđem. U razdoblju kasne antike pod utjecajem Istočnog Rimskog Carstva dolazi do oživljavanja fortifikacijske arhitekture. Uloga utvrda bila je u ovom razdoblju direktno povezana s kontrolom obalnih plovnih puteva, a gotovo uvijek je bila isprepletena i sa sakralnom arhitekturom. Povijesni pregled završit ću razdobljem ranog srednjeg vijeka s dolaskom Hrvata na ovaj prostor te promjenama koje sa sobom donose.

U drugom dijelu rada obradit ću sve značajnije lokalitete iz vremena ranog kršćanstva i ranog srednjeg vijeka. Kroz terenski uvid u njihovo stanje te proučavanje literature i arheoloških istraživanja, pokušat ću uspostaviti što cjelovitiju sliku lokaliteta te ga smjestiti u širi kontekst, kako otoka, tako i okolnih regija koja su na njemu ostavila svoj utjecaj.

2. Geografske karakteristike

Za razumijevanje povijesti i promjena svakog lokaliteta ključno je uzeti u obzir njegov položaj i geografske karakteristike. Položaj otoka Paga uvjetovao je razne političke utjecaje na njegovom teritoriju, kako u kontekstu europskih zbivanja, tako i u nacionalnim okvirima. Područje hrvatskog teritorija oduvijek je bilo na razmeđi zapadnih i istočnih utjecaja što se jasno očituje i u paškoj povijesti, a smještaj otoka u središnjem dijelu Jadrana rezultirao je specifičnim administrativno-upravnim podjelama koje su ostavile traga i u povijesnom pejzažu.

2.1. Položaj otoka

Pag je na sjeveru okružen otocima Cresom i Lošinjem dok se dugački poluotok Lun proteže sve do Raba. Sa zapadne strane se nalaze manji otočići Skrda i Maun te nešto udaljeniji Olib i Silba. Od kopna ga na istoku dijeli Velebitski kanal koji prolazom Paška vrata omogućava pomorsku povezanost s Paškim zaljevom. Južni dio otoka omeđuju Vir s jugozapadne strane i Ravni kotari s jugoistoka pa se Pag može smatrati i produžetkom Ravnih kotara prema kvarnerskim otocima.¹ Od 1968. godine s kopnom ga povezuje 300 metara dug Paški most koji se proteže preko Ljubačkih vrata što je Pagu omogućilo bolju prometnu povezanost. Između južnog dijela otoka i kopna smjestili su se otočići Veli i Mali Sikavac.

Površinom je peti po veličini hrvatski otok s 284, 18 km², a ako tome pribrojimo pripadajuće otoke (Maun, Veli i Mali Brušnjak, Lukar, Veli i Mali Sikavac, Šestakovci te niz malih hridi) površina doseže 296, 26 km². Pag se može pohvaliti i najduljom obalnom crtom među našim otocima koja iznosi 302, 47 kilometara, odnosno 340 kilometra ako uračunamo i pripadajuće otoke.² Zahvaljujući tako dugoj obali nalazi se na drugom mjestu po razvedenosti obalne linije s koeficijentom od 4,5 što ga smješta iza Dugog otoka.³ Pag je vrlo izdužen otok dužine 59 kilometara, a najširi dio mu iznosi 9,5 kilometara. Najviši vrh otoka je sv. Vid na kojem se nalazi i istoimena crkva na visini od 349 metara. Pruža se u smjeru sjeverozapad-jugoistok paralelno uz obalu i planinu Velebit pa se nekada kaže da ima velebitski, dinarski ili dalmatinski smjer pružanja reljefa.

¹ K. Regan, B. Nadilo 2009: 757

² D. Magaš 2000: 13

³ Isto 15

2.2. Reljefna obilježja

Reljef je još jedna specifičnost otoka Paga. Nerijetko se uspoređuje s Mjesecom zbog nepreglednih kamenih površina i siromašnog vegetacijskog pokrova te se smatra jednim od najogoljelijih otoka u Jadranu. Krška morfologija je izražena svuda po otoku⁴ čemu mogu posvjedočiti i toponimi vezani za krš. U geološkoj građi dominira vapnenac te vapnenačka breča, uglavnom na obalnom području poluotoka Luna, a na južnom dijelu oko grada Paga.⁵ U arhitekturi se to najčešće očitivalo izradom stupova od breče, a ista se u rimskim vremenima vadila iz kamenoloma na sjeveru otoka.⁶

Kao što kaže poznavatelj paške povijesti, Ante Šonje, Pag „nije tako neplodan kako se čini putniku koji putuje Velebitom.”⁷ Između surovog kamenjara nalazi se nekoliko plodnih dolina. To su veće Novaljsko i Kolanjsko polje na sjeveru te fliške udoline; Poveljska, Vlašička i Smokvička na jugu otoka.⁸ Raspored tih plodnih područja uvjetovao je i razmještaj stanovništva pa se naselja, kako je i za očekivati, smještaju uglavnom uz plodna polja. Iz tog razloga Anamarija Kurilić zaključuje da su ista područja vjerojatno nastanjena od prošlosti do danas.⁹ Plodnost tih dijelova može se zahvaliti izvorima pitke vode kojima Pag obiluje, štoviše, po tome se izdvaja među ostalim krškim otocima. Paški kroničar Marko Lauro Ruić je samo ime otoka pokušao izvesti od grčke riječi *pege* što bi značilo *izvor*, međutim, tu tvrdnju je kasnije opovrgnuo Mate Suić.¹⁰ Uz pitku vodu, postoje i dva močvarna područja na južnom dijelu otoka, Velo i Malo blato. Unatoč bogatstvu vodom, Pag nema stalnih površinskih tekućica.

Siromaštvo vegetacije je posebno primjetno na istočnoj, strmijoj strani otoka, dok je zapadna nešto bogatija zelenilom. Za takav vegetacijski pokrov zaslužno je nekoliko faktora. Pag je izložen jakim naletima bure s Velebita koja u kombinaciji s posolicom onemogućava rast većeg raslinja, a ono što izraste okončaju dobro poznate paške ovce. Međutim, situacija nije oduvijek bila takva. Iako je pretpostavka teško dokaziva, smatra se da je Pag, kao i ostali sjevernojadranski otoci, nekoć obilovao šumskim pokrovom, moguće i kroz cijeli srednji

⁴ Isto 17

⁵ D. Magaš 2000: 19

⁶ Više o kamenolomu u Koludračkim njivama u: A. Šonje 1981: 8-9, bilješka 21.

⁷ A. Šonje 1981: 5

⁸ D. Magaš 2000: 16

⁹ A. Kurilić 2011a: 52

¹⁰ M. Suić 1953: 11

vijek¹¹. Ante Šonje prenosi priču da je na zapadnoj strani otoka „postojala gusta šuma kroz koju se po granama moglo prelaziti od sjevernog na južni kraj otoka“¹². Uz već spomenutu buru, posolicu i ovčarstvo, za nestanak zelenog pokrova zaslužna je i ljudska ruka. Sječa šuma mogla je biti rezultat i demografskih promjena u novom vijeku. Između 15. i 17. stoljeća Pag naseljava uglavnom vlaško stanovništvo koje sa sobom dovodi čak 30 000 grla stoka, ali i drugačiji odnos prema šumama¹³ kojih je na kopnu bilo u izobilju. S vremenom su šume nestale, a za njima ostali tek toponimi te mjestimično ostaci debla divljih maslina i smreke, poglavito na području Novalje.¹⁴

Reljef je dakle uvjetovao raspodjelu stanovništva na otoku, ali i odredio glavne gospodarske grane otočana. Zahvaljujući plodnim poljima na sjeveru, stanovništvo se tamo moglo posvetiti stočarstvu i zemljoradnji. Već smo spomenuli i manja plodna polja na južnom dijelu otoka, međutim, tamošnje stanovništvo se zahvaljujući plitkim uvalama Paškog zaljeva okrenulo ubiranju soli. U korist toj gospodarskoj grani ide i veliki broj sunčanih sati kojima je Pag kroz godinu izložen. Posebno pogodne su bile uvale oko Paga, Dinjiške, Vlašića i Smokvice. Pag je i danas poznat po svojoj soli, a istu je crpio vjerojatno još od antičkih vremena.¹⁵ Iako je stanovništvu omogućavala ekonomski prosperitet, tijekom čitavog srednjeg vijeka bila je predmet prijepora nekoliko interesnih strana koje su solane htjeli staviti pod svoju kontrolu, od nadmetanja obližnjih Raba i Zadra, do Mletačke Republike. Isplativost ubiranja soli, posebno u kasnom srednjem vijeku očitovala se u urbanom pejzažu pa tako u 15. stoljeću na južnom dijelu otoka niče današnji glavni grad Pag, dok bavljenje stočarstvom nije zahtijevalo, a ni omogućavalo, gradnju većih, planskih naselja na sjeveru otoka.

¹¹ B. Brgles 2014: 190

¹² A. Šonje 1981: 5

¹³ B. Brgles 2014: 191

¹⁴ A. Šonje 1981: 5

¹⁵ A. Kurilić 2011a: 51

2.3. Teritorijalna i administrativna podjela

Specifična izduženost Paga i krški hrptovi koji se u obliku dvije kose pružaju paralelno s Velebitom rezultirale su otežanom prometnom povezanošću otoka što je dovelo do mikroregionalnih podjela.¹⁶ Stoga možemo govoriti o tri dijela otoka: sjevernom sa značajnijim naseljima Novaljom, Starom Novaljom i Lunom, srednjem u kojemu se nalaze Pag, Kolan, Šimuni i Barbati te južnim dijelom otoka s naseljima Povljana, Vlašići, Dinjiška, Gorica, Stara Vasa i Vlašići. S kvarnerskim otocima na sjeveru i Dalmacijom na jugu, konstantno su na pašku povijest utjecale obje regije, a to je i danas vidljivo u administrativnoj podjeli. Pag je jedini hrvatski otok koji se nalazi u dvije županije. Općina Novalja s poluotokom Lunom nalazi se u Ličko-senjskoj županiji, dok se općine Pag, Povljana i Kolan nalaze u teritorijalnom sastavu Zadarske županije.¹⁷ Iako je 1992. godine uspostavom županijske podjele Pag pripao Ličko-senjskoj županiji, 1997. godine dijeli se na dvije upravne jedinice u kojima ostaje do danas. Linija razgraničenja nalazi se nešto malo južnije od lokaliteta Stomorica između Gajca i Kolanjskog gajca do Zrća te uzdužno dijeli Paški zaljev. Osim na svjetovnu, teritorijalna podjela odrazila se i na duhovnu vlast nad otokom. Sjeverni dio bio je pod jurisdikcijom rapskog biskupa, a nakon ukidanja rapske biskupije bulom pape Lava XII. u 19. stoljeću, postaje dijelom krčke biskupije¹⁸, dok srednji i južni dio ulaze u sastav zadarske nadbiskupije.

Temelj takvih podjela vjerojatno seže još u srednji vijek¹⁹, a u povijesnim izvorima tu podjelu možemo pratiti sve od 11. stoljeća i dvije darovnice kralja Petra Krešimira IV. o kojima će više riječi biti nešto kasnije. Podjela se stoljećima odražavala na Pag i motivirala Rabljane i Zadrane na borbu za svojim posjedima, kao i pokušaje da ih prošire.

Iz priloženog se može vidjeti koliku je ulogu u paškoj povijesti imao položaj otoka i njegove geografske značajke, od utjecaja na razvoj i razmjestaj naselja, gospodarskih i privrednih grana do konstantnih miješanja utjecajnih sfera okolnih područja Kvarnera i Dalmacije. Uz susjedne regionalne centre, lice Paga oblikovali su kroz povijest također Rimsko Carstvo i Bizant čiji ostaci i danas stoje kao važne sastavnice kulturnog pejzaža otoka.

¹⁶ Isto

¹⁷ D. Magaš 2000: 14

¹⁸ J. Faričić 2003: 48

¹⁹ Aleksij Škunca navodi da bi takva podjela otoka na dva dijela mogla sezati još u antička vremena, ali ne iznosi konkretne argumente za tu tvrdnju. Vidi u: A. Škunca 2017: 189

3. Povijesni izvori i literatura

U ovom poglavlju bit će riječi o povijesnim izvorima koji su najčešće korišteni među istraživačima paške povijesti. Obradeni su nazivi za otok od antičkih do srednjovjekovnih izvora. Nadalje, donosi se pregled značajnije, novije literature i arheoloških istraživanja do današnjih dana.

3.1. Pag u povijesnim izvorima

Već grčki pisci spominju jadranske otoke, posebno u razdoblju kolonizacije Jadrana kada raste i interes za ova područja. Grčki autor Pseudo Skilaks u djelu *Peripl* donosi opis jadranskih otoka, a iako se Pag ne navodi izravno po svojem imenu, smatra se da je, uz Rab i susjedne otoke, bio dijelom otočja *Mentorides*²⁰. Uz Mentoride, navode se i *Elektridi*, skupni naziv za sjeverojadranske otoke pa se Pag u literaturi također spominje kao dio te otočne skupine.²¹ Naziv otočja izvodi se iz grčke riječi za jantar, *elektorn*. Takav naziv dolazi vjerojatno zbog trgovačkih jantarnih puteva koji su se sa sjevera Europe spuštali preko sjevernog Jadrana do Grčke. Međutim, vjerojatnije je da se Pag smatrao dijelom Mentorida, a ne Elektrida.

Prvi konkretan spomen otoka donosi nam Plinije Stariji u djelu *Naturalis Historia* iz 77. godine pod nazivom *Cissa*. Konkretno, naziv *Cissa* spominje se dva puta. Prvi put dok Plinije nabraja sjeverojadranske otoke „*insulae eius sinus cum oppidis ... Absortium, Arba, Gissa, Fortunata*“, a drugi put dok nabraja značajne otoke Ilirika „*iuxta Histrorum agrum Cissa, Pullariae et Absyrtides, ... iuxta eas Electrides*“.²² Iako se prvi puta navodi kao *Gissa*, zaključeno je da se i taj naziv zbog razlika u transkripciji ipak poistovjećuje s *Cissom*.²³ Međutim, ne slažu se svi autori radi li se u tekstu o istoj Cissi. Mate Suić zastupa mišljenje da Plinije nabraja dvije Cisse i dodaje im epitete „*portunota*“ i „*pullaria*“ kako bi razlikovao liburnsku, *po lukama poznatu Cissu* i onu istarsku.²⁴ S takvim tumačenjem ne slažu se autori koji u Cissu žele smjestiti kasnoantičku biskupiju. Primjerice, Stanko Josip Škunca drži da se naziv odnosi samo na liburnsku Cissu, odnosno današnji otok Pag jer ni jedan drugi stari

²⁰ M. Suić 1953: 19

²¹ B. Brgles 2014: 189

²² S. J. Škunca 2011: 332

²³ P. Skok 1950: 69

²⁴ M. Suić 1987: 190

izvor „ne spominje dvije nego jednu Cissu“. ²⁵ U svakom slučaju, sigurno je da je Pag nekada nosio naziv Cissa po, tada najznačajnijem, istoimenom naselju koje se smješta na područje današnje Caske. Ono se s Cissom povezivalo još znatno prije arheoloških istraživanja, uglavnom zbog mnogobrojnih ostataka antičke arhitekture i keramike koji se dijelom nalaze i ispod morske površine. ²⁶

Na karti *Tabula Peutingeriana* iz 4. stoljeća koja nam je poznata po srednjovjekovnoj kopiji, Pag se naziva *Ins. Sissa* i to je ujedno najstariji kartografski prikaz otoka. ²⁷ Nepoznati rimski kartograf Pag prikazuje više simbolički nego što su njegove karakteristike imale veze sa stvarnim izgledom, ali nam njegov prikaz govori da je otok u to vrijeme imao važnost, posebno u kontekstu jadranskih pomorskih puteva. Kartografski izvori za Pag su posebno brojni tek nakon 13. stoljeća kada se počinje prikazivati na portulanskim kartama. ²⁸

Kroz rani srednji vijek u izvorima prevladavaju nazivi *Kessa*, *Qussa*, *insula Kesse*. U sličnoj verziji spominje ga Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću. On u poznatom djelu *De Administrando Imperio* donosi naziv *Skerdakissa*. ²⁹ U literaturi prevladava mišljenje da time označava upravo otok Pag. ³⁰ Petar Skok zaključuje da je naziv rezultirao spajanjem imena Kisse i susjednog otoka Škrde. ³¹ Porfirogenet kaže da su ti otoci nenastanjeni što se ponekad čita kao da nisu bili naseljeni romanskim stanovništvom ³² jer nam je dobro poznato postojanje ranosrednjovjekovnog castruma Kisse po kojoj je otok u to vrijeme nosio naziv. Njen položaj i danas je nepoznat iako je svakako bio na sjevernoj strani otoka, po nekima na prostoru današnje Novalje ³³, na Jurjevoj glavici nad Caskom, možda i na brdu Košljun. ³⁴

Posebno važni srednjovjekovni izvori su dvije darovnice kralja Petra Krešimira IV. U prvoj darovnici iz 1069. godine kralj samostanu svetog Krševana u Zadru daruje otok Maun smješten zapadno od Paga, a 1071. godine spominje se nekoliko župa i posjeda koje Petar Krešimir daruje rapskoj crkvi. Kralj navodi da rapsku crkvu uzima u svoju zaštitu i potvrđuje

²⁵ Autor se referira na: Antoninov itinerar iz 2. stoljeća, Tabulu Peutingeriana iz 4. stoljeća i Anonimnog Ravenjanina s kraja 8. stoljeća. Vidi u: S. J. Škunca 2011: 333

²⁶ M. Suić 1953: 18

²⁷ J. Faričić 2003: 51

²⁸ Isto 53

²⁹ S. Čače 1999: 52

³⁰ Ovako Porfirogeneta tumače primjerice S. Čače: 1999. 52. str, P. Skok: 1950. 69.str, K. Regan, B. Nadilo: 2009. 758. str, S. J. Škunca: 2011. 334. str.

³¹ P. Skok 1950: 69

³² B. Brgles, D. Brozović Rončević 2011: 481

³³ E. Hilje 2011: 113.

³⁴ E. Hilje 1999: 84, K. Regan, B. Nadilo 2009: 788

joj „župu koja je bila pod planinama, od kastruma latinski zvanog Murula, a slavonski Stenice, do rijeke Koprive i crkve svetog Jurja u Ravnom, otok Pag s onim što mu pripada³⁵“. Ninski biskup dobiva „iako se uzima za zlo, ...nekoliko sela Paga: Pećane, Murovljane, Vlašiće³⁶“ na južnom dijelu otoka. Mate Suić 1953. godine u svojoj monografiji o Pagu iz navedenih darovnica zaključuje da je otok tada bio kraljevski posjed. Danas se isprava iz 1071. godine općenito smatra falsifikatom iz 14.stoljeća. O tome piše već i Gjuro Szabo³⁷, a kasnije i Nada Klaić³⁸ te se oboje slažu da su kasnije verzije darovnice služile da se rapski posjed na otoku prikaže većim nego što je bio. Povod tome zasigurno su bile vječne bitke Zadra i Raba oko prevlasti nad Pagom i kontrole glavnog otočkog resursa, soli. Pozivajući se na Krešimirove darovnice, kisanskom općinom u 11. stoljeću upravlja rapski knez Mačolin, a tek od 12. stoljeća počinje jačanje središta na južnom dijelu otoka u današnjem Starom gradu Pagu. Mačolin se kao rapski knez potvrđuje u darovnici iz 1071. godine kojom paška općina daruje samostan sv. Petra na otočiću Iloviku, samostanu sv. Mihovila na Susku, i traže od njih da *pristin*, vrstu davanja upućuju Mačolinu kojeg oslovljavaju kao rapski i paški knez.³⁹ Falsifikatom je proglašena i Kolomanova isprava iz 1111. godine prema kojoj je on potvrdio raniju darovnicu Petra Krešimira.⁴⁰ Osim što ove darovnice govore o podjeli duhovne vlasti na otoku, one postaju temelj teritorijalnih podjela koje su obilježile Pag kroz cijeli srednji vijek.

Glavno središte otoka se od antike selilo na nekoliko lokaliteta, uglavnom na širem novaljskom području. Kao što je od antičkog vremena otok nosio naziv po glavnom naselju Cissi ili u ranom srednjem vijeku po Kissi, tako se, vjerojatnog zbog prekida kontinuiteta života tih mjesta, otok počinje nazivati po novom dominantnom naselju. Današnji oblik naziva otoka javlja se u drugoj polovici 11. stoljeća kada se ustaljuju nazivi *vila Paghi* ili *insula Paghi* u 12. stoljeću.⁴¹ Novi naziv odrazio se u kartografskim prikazima pa tako Muhammad al Idrisi na karti *Tabula Rogeriana* iz 1154. godine ucrtava pod nazivom *Bago*.⁴²

³⁵ Odredba i potvrda kralja Petra Krešimira IV. o području Rapske biskupije, prijevod Luka Vukušić 2007. godina, Izvor: Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv.I, Zagreb, 1967, str. 123-124. <http://arhinet.arhiv.hr/DigitalniArhiv/Monumenta/HR-HDA-876-7.htm>

³⁶ Nada Klaić zaključuje da se nije radilo o ninskom biskupu te da on nije protezao svoju vlast na južni dio Paga. Vidi u: N. Klaić 1955: 55-57

³⁷ J. Celić 2015: 64

³⁸ N. Klaić 1955: 35-57

³⁹ Darovnica paške općine samostana sv. Petra na Iloviku samostanu sv. Mihovila na Susku, 1071. HR-HDA-876-8 <http://arhinet.arhiv.hr/DigitalniArhiv/Monumenta/HR-HDA-876-8.htm>

⁴⁰ Isto

⁴¹ P. Šimunović 1989: 136

⁴² J. Faričić 2011: 526

Josip Faričić zaključuje da autor karte koristi naziv koji su tada koristili stanovnici otoka, jezično prilagođen arapskom jeziku.⁴³ Nakon 14. stoljeća u uporabi ostaje samo naziv Pag.⁴⁴

Poznavanje srednjovjekovne povijesti Paga možemo velikim dijelom zahvaliti paškom kroničaru Marku Lauru Ruiću. Ruić je bio rođeni Pažanin, javni bilježnik koji je skupljao diplomatsku građu vezanu uz crkvenu i političku povijest te genealogiju paškog plemstva. Objedinio je izvore iz rapske crkvene riznice, kancelarije paškog načelnika, iz samostana sv. Margarite u Pagu, župne crkve u Vlašićima i arhiva Splitskog kaptola.⁴⁵ Za Pag je možda najznačajnije Ruićevo djelo *Delle Rifflessioni Storiche sopra l'antico stato civile, ecclesiastico della città et isola di Pago o sia dell' antica Cissa fatte da diversi autori, diplomi et altre carte pubbliche e private raccolte da Marco Lauro Ruić*⁴⁶ u kojem se obrađuje crkvena povijest Paga. Uz vrijednu historiografsku građu prilaže i tri kartografska prikaza s najvažnijim toponimima.⁴⁷ Cijela Ruićeva zbirka naziva se Paški diplomatarij u kojemu su najstariji izvori iz razdoblja 988.-1249. godine sažeti pod naslovom *Compendium status antiqui insulae Paghi*. Među njima su već ranije nabrojane darovnice Petra Krešimira IV. i darovnica paške općine. Povijest do 15. stoljeća sažeta je u djelu *Exemplum alterius annotationis quae reperitur in uno quinterno de anno 1408.* koja sadrži dokumente iz 1174. i 1178. godine iz kojih nam je poznato da je Kissa pripadala Rogeriju Maurocenu. Značajan je i dokument proizašao iz rapskog arhiva, *Attestatio iudicum Paghi de possessione Loni et Nevalea pro Arbensibus* nastao krajem 12. stoljeća koji govori o pripadnosti Luna i Novalje rapskoj upravi.⁴⁸ Među istaknutim povlasticama je ona kralja Bele IV., *Privilegium speciosissimum concessum Paghensibus a rege Bela IV.*, prema kojoj je Pagu dodijeljen status samostalnog grada. Vjerodostojnost ove isprave kasnije preispituje Suić jer ista nikada nije stavljena u praksu te se Pažani nisu na nju pozivali ni nakon ponovnog dolaska pod vlast Venecije.⁴⁹

⁴³ Isto

⁴⁴ P. Skok 1950: 69

⁴⁵ M. Matijević Sokol 2014: 31

⁴⁶ Tomo primo 1779, tomo secundo 1779. Čuva se u Arhiv HAZU u Zagrebu pod signaturom I C 67

⁴⁷ Rt Krištofor (*Punta S. Cristoforo*), Mrki rt uz uvalu Slana (*Punta Slana*), poluotočić Zaglav (*Zaglava*), uvala uz naselje Zubovići (*Porto Bersch*), rt Zaglav (*Punta Zaglava*), jugoistočni dio Novaljskog polja (*Piano di Zasca*), rt Zrće (*Punta Zerchia*), rt Katarelac (*Punta Banzaz*), rt uz uvalu Prnjica (*Punta Pernizza*), rt Gorevjak (*Punta Gorevllak*), rt Hanzina (*Punta Cricenaz*), rt Kozlinjak (*Punta Cosglinak*), uvala Soline (*Valle delle Saline*), rt Sv. Nikola (*S. Nicolo de Scalniza*) i Punta Cotizza. Perspektivnim su crtežom predložene uzvisine Sv Juraj (nazvana po istoimenoj crkvi s sjeveroistočno od Caske; *Collina S. Giorgio*), Košljen (*Collina Cosglian*) i Sv. Mauricija (nazvana po crkvi jugozapadno od Caske; *S. Maurizzia*). Vidi u: J. Faričić 2003: 118

⁴⁸ M. Matijević Sokol 2014: 34

⁴⁹ M. Suić 1953: 39

Iako Marko Lauro Ruić u svom opusu prenosi nekoliko falsifikata koji su bili predmet rasprava, neupitna je važnost njegovog opusa za pašku historiografiju. Njegovim radom sačuvane su isprave koje više nisu postojale u originalu. Također, na kartama uz brojne toponime prikazuje i važne arhitektonske odrednice u prostoru, primjerice ruševine Cisse i antičkih vodovoda.⁵⁰ Ruićev opus polazišna je točka za sve buduće istraživače paške povijesti.

3.2 Pag u literaturi

Stoljeća raznih političkih utjecaja ostavila su za sobom materijalna svjedočanstva u profanom i sakralnom graditeljstvu. Ostaci antičkih zidova, napuštene utvrde i srednjovjekovne crkve bez krovova poticali su istraživače da zabilježe njihovu povijest. Sredinom 19. stoljeća Mijat Sabljar na putovanjima jadranskim otocima donosi niz detaljnih podataka i crteža kulturne baština na koju je usput nailazio. Njegova 41 putna bilježnica čuva se u Upravi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Na Pag se osvrće u *Bilježnici 2* te na Pag i Novalju u *Bilježnici 5*.⁵¹ Na antičke ostatke osvrću se i C. F. Bianchi u djelu *Zara Cristiana* iz 1879. godine i don Frane Bulić⁵² koji opisuje arheološke ostatke na novaljskom području.

Ostaci na novaljskom području zainteresirali su i arheologa Mihovila Abramića⁵³ koji dva puta posjećuje Pag. Jednom 1904. godine te tridesetih godina kao ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu.⁵⁴ U istom razdoblju upoznajemo Pag kroz rukopis Gjüre Szabe kojemu su glavni izvori isprave što ih prenosi Ruić i djelo Lucijana Marčića.⁵⁵ Toponimiju jadranskih otoka, među njima i Paga, obradio je Petar Skok⁵⁶ 1950. godine, a osamdesetih godina istom temom bavio se Petar Šimunović.⁵⁷ Sredinom 20. stoljeća arhitekturom se bave Ivo Petricioli⁵⁸ i Cvito Fisković⁵⁹. Nezaobilazna je i monografija Mate Suića iz 1953. godine u

⁵⁰ Prema J. Faričić 2011: 558

⁵¹ M. Sabljar, Putna bilježnica Bag- Pag (sv. 5), arhiv Ministarstva kulture Republike Hrvatske u Zagrebu

⁵² F. Bulić, Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije, *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VIII (ur. Frane Bulić), Narodna tiskara, Spalato, 1885.

⁵³ M. Abramić, Putna bilježnica br. 8 i 12., knjižnica Arheološkog muzeja u Splitu, 1930.

⁵⁴ F. Buškariol 1989: 145

⁵⁵ L. Marčić, Antropogeografska ispitivanja po severodalmatinskim ostrvima (Rab, Pag, Vir), *Srpski etnografski zbornik*, knj. 38, Beograd, 1926., str. 255-352. Vidi u J. Celić: 2015: XIII.

⁵⁶ P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb, 1950.

⁵⁷ P. Šimunović, *Toponimijska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti na Krku, Rabu i Pagu*, 1989.

⁵⁸ I. Petricioli, *Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu*, SHP 2, Split 1952.

⁵⁹ C. Fisković, *Bilješke o paškim spomenicima*, *Ljetopis JAZU* 57, Zagreb, 1953.

kojoj prvi donosi cjelovitu povijest otoka koju je između ostaloga temeljio i na vlastitim istraživanjima.

Iako su metode njegova istraživanja iz današnje perspektive možda upitne, svećenik Josip Kunkera⁶⁰ prikuplja važne informacije o novaljskoj arhitekturi amaterski otvaranim sondama. Njegove podatke često citira Ante Šonje⁶¹ koji se od šezdesetih godina bavio kasnoantičkom arhitekturom, posebno novaljskim ranokršćanskim bazilikama. O kasnoantičkim utverdama pišu Željko Tomičić⁶², Krešimir Regan⁶³, a nakon otkrića nove utvrde na otočiću Veli Sikavac, i autori Smiljan Gluščević i Darija Grosman.⁶⁴ Relikvijare pronađene na mjestu ranokršćanske bazilike u današnjoj Novalji, obradili su Anđelko Badurina⁶⁵, Boris Ilakovac⁶⁶ i Ivo Fadić.⁶⁷ Bogatstvo nalaza na novaljskom području potaknulo je mnoge autore da u tome vide dokaze za postojanje kisanske biskupije u kasnoj antici, ali zbog različitog tumačenja povijesnih izvora dio autora tvrdi da se ta biskupija treba smjestiti u Istru. Svoje mišljenje o temi dali su B. Ilakovac⁶⁸, A. Šonje⁶⁹, M. Suić⁷⁰ i Stanko Josip Škunca⁷¹.

O skulpturi su pisali Miljenko Jurković⁷² koji je obradio nekoliko ranosrednjovjekovnih ulomaka iz Novalje, a novaljsku skulpturu obrađuje i Magdalena

⁶⁰ J. Kunkera, Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka, Novalja 1977.; Novalja kroz 30 stoljeća, Novalja 1982.

⁶¹ A. Šonje, Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag, Akten des VII. Internationales Kongresses für christliche Archaeologie, Trier 1965, Rim 1969.; Kasnoantički spomenici na otoku Pagu, Peristil 24, Zagreb 1981.

⁶² Ž. Tomičić, Sv. Juraj iznad Paga - ranobizantski kastron, Obavijesti 21/1, Zagreb 1989.; Svetojanj, Arheološki radovi 12, Zagreb 1995. 291-305.; Arheološka baština Justinijanove epohe na istočnoj obali Jadrana - prinos kristijanizaciji Mediterana, 2011.; Daljinskom interpretacijom do arheoloških spoznaja o ponekim nalazištima na istočnojadranskom arhipelagu i priobalju., Archaeologia Adriatica, Vol. 8 (2013), No. 2; 81-99.; Kasnoantička utvrda na položaju crkvice Sv. Jurja iznad Paga, Prinos arheološkom istraživanju geneze grada Paga, 2016.

⁶³ K. Regan, Utvrda Sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu, Prilozi 19, Zagreb 2002.

⁶⁴ S. Gluščević, D. Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, Diadora 29, 2015.

⁶⁵ A. Badurina, Ranokršćanski moćnik iz Novalje, Telegram - Hrvatski list za pitanja kulture II/20, Zagreb 1972.; Ranokršćanski relikvijar iz Novalje, Materijali 12, Zadar 1976.

⁶⁶ B. Ilakovac, Čuda antičke Novalje, Vjesnik, Zagreb, 9.3.1974, reprint u Glas Novalje 1, Rijeka 1974.; Ranokršćanski relikvijari kesenske biskupije iz Novalje na otoku Pagu, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 26-27, Zagreb 1994.

⁶⁷ I. Fadić, Novaljski relikvijari, Diadora 15, Zadar 1993.

⁶⁸ Vidi bilješku 75

⁶⁹ A. Šonje, L'ubicazione della sede del vescovo di Cessa, Vindemio, Atti XI, Trieste 1980-81

⁷⁰ M. Suić, Episcopus Cessensis - iterum, Croatica Christiana 30/16, Zagreb 1992.

⁷¹ S. J. Škunca, Problem Cisse i njezine biskupije, Croatica christiana 27/15, Zagreb, 1991.; Enigma biskupije Cisse, Vjesnik Istarskog arhiva, 18, 2011.

⁷² M. Jurković, Prilog istraživanju predromanike na otocima gornjeg Jadrana, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 13, Zagreb 1988.

Skoblar⁷³ koja donosi analizu ulomaka iz zbirke Stomorica za koje tvrdi da su dio ciborija. Emil Hilje donosi pregled srednjovjekovnog graditeljstva kojim su se sredinom stoljeća već bavili Petricioli i Fisković.⁷⁴

Pag je 1993. godine bio predmet znanstvenog skupa povodom 550. godišnjice postojanja grada Paga, održanog u Novalji i Pagu. Radovi prezentirani na skupu djelomično su objedinjeni u zborniku *Pag u prošlosti i sadašnjosti* koji je objavljen tek 2017. godine. Ivo Oštarić i Anamarija Kurilić priredili su nevjerojatno detaljnu *Arheološku kartu otoka Paga* s obrađenim svim poznatim lokalitetima, od prapovijesnih do onih srednjovjekovnih. Paškoj toponimiji posvetio se niz znanstvenika što je rezultiralo Toponimijom otoka Paga 2011. godine, a osim naslovne teme zbornika pisalo se i o bogatom graditeljskom nasljeđu otoka.

⁷³ M. Skoblar, *Ranosrednjovjekovni ciborij iz Novalje*, Radovi Instituta povijesti umjetnosti 29, Zagreb 2005.

⁷⁴ E. Hilje, *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*, Zadar 1999.

4. Arheološka istraživanja otoka

Arheološka istraživanja na otoku izvode se uglavnom pod nadležnošću Arheoloških muzeja u Zadru i Splitu. Velik dio otoka je arheološki neistražen, a podaci o lokalitetima dolaze iz povijesnih izvora i terenskih rekognosciranja.

Antičke ostatke na području Caske primijetili su i zapisali već M. L. Ruić i Mijat Sabljar u svojim putnim bilježnicama. Unatoč tome, ovaj prostor nije bio arheološki istraživan sve do ranih 2000-ih godina. Istraživanja su inicirali A. Kurilić i S. Čače. Započinju 2004. godine i pokrivaju područje nekropole, a kasnijih godina se prostor istraživanja širi na naseobinske i gospodarske dijelove. Zbog blizine ostataka moru, odavno se pretpostavljalo postojanje podmorskih nalaza tako da se istražuje i područje uvale. Višegodišnja istraživanja područja Caske su se 2009. proširila na utvrdu sv. Jurja nad Pagom čija istraživanja su vodili R. Jurić i A. Škunca, a od 2012. počelo se istraživati i brdo Košljun koje se dovodi u vezu s antičkim naseljem Cissom, pod vodstvom S. Gluščevića i D. Grosman. Od 2007. godine istražuje se i podmorje Novalje, točnije prostor luke, a godinu kasnije počinje se istraživati i Trg bazilike u centru Novalje, jedan od najzanimljivijih i bogatijih lokaliteta na otoku. Istraživanja su provedena 2008. godine pod vodstvom Helene Nodilo. Od 2011. se ponovno istražuje prostor bazilike na Boškinčevim dvorima, ovog puta šire područje nego tri godine ranije.

Na južnom dijelu otoka arheološki je istražena crkva sv. Nikole u Poveljani još 1991. godine pod vodstvom Z. Brusića i R. Jurića. Sondažna istraživanja Starog grada Paga započinju 2004. godine pod vodstvom R. Jurića i Š. Batovića. Istraživanje samostana i crkve sv. Petra na Prosici u Pagu proveo je proveo Arheološki muzej u Zadru pod vodstvom Hrvoje Manenice 2014. godine. Također je istražena i crkva sv. Jerolima u Vlašićima 2014. godine pod vodstvom Ante Miloševića iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Ostaci kasnoantičke utvrde na otoku Veliki Sikavac istražuje prvi puta 2013. godine Arheološki muzej u Zadru pod vodstvom S. Gluščevića.

5. Pag do rimske uprave

Prve materijalne tragove života na otoku možemo datirati u razdoblje paleolitika po ostatku kamenog strugala koje je nađeno u podmorju kod Poveljane na južnom dijelu otoka. Iz starijeg i mlađeg kamenog doba je ostalo najmanje nalazišta, a nisu zabilježena ni naselja koja bi upućivala na izgradnju u tom razdoblju. Do promjena dolazi u neolitiku iz kojeg potječe znatno veći broj nalazišta uključujući i ostatke naselja.⁷⁵

Prvo paško stanovništvo koje nam je poznato imenom su bili Mentori, narod prema kojemu već ranije spomenuto otočje Mentorides dobiva naziv. A. Kurilić smatra da su oni bili liburnsko pleme ili zaseban narod, ali svakako srodan Liburnima.⁷⁶ Liburnsko naseljavanje otoka smješta se oko 4000. godine prije Krista u brončano doba. Poznato nam je da su živjeli u naseljima gradinskog tipa, a život im je bio usko vezan uz more. Naselja su podizali na povišenim položajima i ograđivali ih obrambenim zidovima. U bakrenom dobu ovim prostorima tekao je jantarni put koji u vrijeme grčkog istraživanja jadranskih otoka postaje važan pravac uz istočnu obalu Jadrana. Prolazio je uz otoke Krk, Rab i Pag te ostao dominantan i kroz srednji vijek.⁷⁷ Narod Liburna slovio je za vrsne pomorce, vještina koji su zasigurno stekli gusareći Jadranskim morem. Ta njihova aktivnost kasnije je postala trn u oku Rimskog Carstva, a njihova snalažljivost na moru možda je jedan od razloga zašto na Pagu gotovo i nema tragova grčke kolonizacije, kao na nekim susjednim otocima. Iako su nazivi grčkog podrijetla uobičajeni na Jadranu, na Pagu nisu zabilježeni toponimi koji potječu iz grčkog jezika.⁷⁸ Grčka prisutnost na Pagu općenito je nedovoljno istražena. Postoje, dakako, legende da su osnovali grad na Pagu, a Š. Batović donosi i priču kako su Grci pljačkali zlato iz gradine na brežuljku Vele grbe.⁷⁹ Postoje međutim, dokazi da se s Grcima trgovalo što mogu potvrditi nalazi grčkih amfora u podmorju kod Mauna i ostaci novca iz grčkih kolonija Pharosa i Isse⁸⁰, ali i daljih teritorija kao što je novčić iz Krotine u Albaniji, pronađen u Novalji.⁸¹

Liburnijskim gradinskim naseljima se više pažnje počinje posvećivati sedamdesetih godina prošlog stoljeća zahvaljujući terenskim obilascima Š. Batovića. Rekognosciranje terena obavljao je u nekoliko navrata s I. Oštarićem i S. Gluščevićem, a rezultati su objavljeni

⁷⁵ A. Kurilić 2011a: 54

⁷⁶ Isto 58

⁷⁷ B. Brgles, D. Brozović Rončević 2011: 479

⁷⁸ Isto

⁷⁹ Š. Batović 2017: 92

⁸⁰ A. Škunca 1988: 25

⁸¹ J. Kunkera 1982: 9

tek krajem 20. stoljeća.⁸² Pag ima daleko veći broj prapovijesnih gradina nego drugi otoci sjeverne Dalmacije.⁸³ Š. Batović primjerice spominje nekada i preko trideset gradina.⁸⁴ Analizom naziva gradina, Batović izdvaja njih nekoliko koje imaju preindoeuropske korijene, kao što je Kissa, Skirda, Moa, Hripe ili Jadro. Predindoeuropske korijene naziva Kissa potvrdili su već ranije i P. Skok te M. Suić.⁸⁵ Veći broj naselja ima nazive ilirskih jezičnih korijena, primjerice Kolan, Lovćen, Meline ili Škrdanac, a obzirom na to da se većina naziva Gradac, Gračišće ili Gradašnica, Š. Batović zaključuje da najveći broj naselja preimenovan za vrijeme ranog dolaska Hrvata na Pag.⁸⁶ Većina gradina održava kontinuitet naseljenosti od brončanog do željeznog doba, a neke i znatno kasnije.⁸⁷ Najdugovječnija je ipak Kissa čija važnost posebno dolazi do izražaja nakon dolaska Paga pod rimsku vlast.

⁸² Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva 1/1990, 1/1992, 3/2003

⁸³ Š. Batović 2017: 90

⁸⁴ Š. Batović 1992: 76

⁸⁵ P. Skok 1950: 75, M. Suić 1953: 19

⁸⁶ Š. Batović 2017: 90

⁸⁷ Š. Batović tvrdi da sva gradinska naselja brončanog doba nastavljaju živjeti i u željeznom dobu. Vidi u Š. Batović 1992: 75

6. Pag u sastavu Rimskog Carstva

Borbe Rima s plemenima na istočnoj obali Jadrana traju od 3. stoljeća prije Krista pa sve do 9. godine kada su Rimljani napokon ugušili ilirski ustanak. M. Suić piše da već 129. prije Krista, Histre i Liburne svladavaju Rimljani i zabilježava da 119. prije Krista, rimski brodovi nesmetano prolaze kroz sjeverne jadranske otoke da bi ratovali s drugim ilirskim narodima.⁸⁸ Liburnija se kroz antiku spominjala i kao posebna provincija, a od kraja 2. stoljeća je, zajedno s otokom Pagom, administrativno pripojena provinciji Dalmaciji.⁸⁹ Unatoč tome, Liburnija je zadržala svojevrsnu zasebnost kroz 3. stoljeće koja „nije morala biti formalno regulirana kao autonomna oblast“.⁹⁰

S novom vlašću dolazi do demografskih promjena na otoku. Liburnsko, prapovijesno stanovništvo u vrijeme dolaska Rimljana, nastavlja živjeti sličnim načinom života kao i do tada. Morali su se, dakako, prilagoditi novoj vlasti kao što se prilagodilo i novo stanovništvo. Odvija se kolonizacija rimskim stanovništvom koje od starosjedilačkog stanovništva prihvaća brojne nazive, među kojima su najbrojniji oni za polja i pašnjake što ujedno ukazuje na stočarstvo kad glavnu djelatnost na otoku tada.⁹¹

Š. Batović svojim istraživanjima prapovijesnog života na Pagu zaključuje da kultura kojoj pripisujemo liburnska obilježja traje od 9. stoljeća prije Krista pa sve do 1. stoljeća što se poklapa s dolaskom romanskog stanovništva. Život se s gradina na povišenim položajima koncentrira bliže obali. Novo stanovništvo unosi u prostor i nove arhitektonske elemente, među kojima su rimske vile koje se grade uz najplodnija područja na otoku, a stanovništvo se bavi poljoprivredom, stočarstvom i vinogradarstvom.⁹² Vlast nad otokom u antici bila je uglavnom u rukama nekoliko povlaštenih bogatih obitelji rimskog podrijetla koje su posjedovale velika imanja sa stambeno-gospodarskim objektima.⁹³ Svaka obitelj imala je svoj posjed međusobno odijeljen suhozidima.⁹⁴ Najpoznatija među tim obiteljima na Pagu je bila Calpurnia koja je svoje posjede na području Caske imala od Neronova vremena.⁹⁵ Posebno

⁸⁸ M. Suić 1953: 62

⁸⁹ J. Medini 1980: 433

⁹⁰ I. Basić, T. Turković 2013: 42

⁹¹ I. Oštarić, A. Kurilić 2013: 336

⁹² E. Hilje 2011: 105

⁹³ J. Kunkera 1982: 12

⁹⁴ Riječ je o limesima kojima su polja podijeljena na osnovnu agrarnu jedinicu centuriju. Centurijacija na Pagu još nije poznata, ali B. Ilakovac teoretizira o njenom postojanju na području Novaljskog polja. Sam autor naglašava da se njegovo razmišljanje ne temelji na pouzdanim podacima, već njegovom čitanju dviju geografskih karata u kojima prepoznaje ostatke limesa. Više u: B. Ilakovac 1997-98: 69–82

⁹⁵ M. Suić 1992: 30

pogodno područje za gradnju imanja bilo je veliko i plodno Novaljsko polje. Ne čudi stoga da se upravo na ovom području razvija prvo veće antičko naselje, Cissa.

Stara, liburnska Cissa najčešće se smješta na brdo Košljun, sjeverozapadno od današnje Caske, koje je obuhvaćeno istraživanjima od 2009. godine. Obilni ostaci prapovijesne keramike, nakupine lomljenog kamena i obilazak terena potvrdili su da se na Košljunu nalazila prapovijesna gradina koja se spominje u povijesnim izvorima, a njen je strateški položaj zauzelo rimsko naselje iz kasnorepublikanskog vremena.⁹⁶ Dok se naselje na obali u Caskoj razvijalo u pravi otočki centar, na gradini na Košljunu život se nastavio i kroz srednji vijek kada se gradi utvrda.⁹⁷ Cissa, prema Š. Batoviću, svoje korijene ima na nizinskom terenu u Novaljskom polju te s vremenom seli na povišeni položaj. Nije jasno kada se dogodila ta promjena te koliko puta se središte naselja premiještalo. Ono u antici postaje najvažnije naselje na otoku te po njemu i cijeli otok nosi ime Cissa. Antičku Cissu odavno se već povezivalo sa širim područjem Caske koja je bila poznata po antičkim ostacima djelomično smještenima ispod mora. Podvodni smještaj tih nalaza nekoć su stariji istraživači, primjerice J. Kunkera, objašnjavali potresom u 4. stoljeću, točnije 361. godine, koji je prema legendi zaslužan što je cijeli grad potonuo u more.⁹⁸ Potres nije definitivno potvrđen, ali primjerice J. Faričić zaključuje da se on nije dogodio,⁹⁹ barem ne na lokaciji dovoljno blizu da naštetiti Cissi. Tvrdnju temelji na ostacima rimskog akvedukta koji prolazi Kolanjskim poljem sjeverno od ceste koja povezuje naselja Kolan i Novalju. Na njemu nisu uočena nikakva statička oštećenja, koja bi sigurno nastala kao posljedica potresa da se on dogodio.¹⁰⁰ Vjerojatnije se čini da je dio građevina završio pod vodom zbog podizanja razine mora, ali i te građevine su uglavnom odnose na pomorske objekte kao što su luka, vjetrobrani te nalazi poput šivanog broda i sidra, a većina stambenih objekata, odnosno ruševina, se još nalazi na obali.¹⁰¹

Antička Cissa se rasprostirala na širokom području duž obale Caske drage od njezinog istočnog kraja na lokalitetu Klopotnica, do uvale Zrće na jugu te od Klopotnice prema crkvi Sv. Jurja prema zapadu.¹⁰² Imala je barem dvije luke, jedna se nalazila u današnjoj Staroj

⁹⁶ S. Gluščević, D. Grosman 2014: 474

⁹⁷ E. Hilje 2011: 125

⁹⁸ J. Kunkera 1982: 16

⁹⁹ J. Faričić 2003: 52. Autor nastavlja istovjetno razmišljanje B. Ilakovca iz Da li je rimska Kissa propala u more zbog potresa, *Diadora*, 13, Zadar, 241-250.

¹⁰⁰ J. Faričić 2003: 52

¹⁰¹ A. Kurilić 2011a: 71

¹⁰² A. Šonje 1980-81: 90

Novalji, usmjerena prema Rabu, a druga u Novalji okrenuta prema Cresu.¹⁰³ Veliku ulogu u prosperitetu naselja na sjevernom dijelu otoka imala su dva rimska akvedukta. Trase oba vodovoda zabilježio je B. Ilakovac.¹⁰⁴ Jedan je povezivao Casku i Kolan, a drugi vrelo Škopalj i Novalju. Iako se ove dvije trase proučavaju kao dva akvedukta, N. Crnković iznosi mišljenje da se „već s obzirom na njihovu samu blizinu može govoriti o njima kao jedinstvenom hidrotehničkom sustavu“ te da su dvije trase zapravo dva ogranka povezanog vodovoda.¹⁰⁵ Bilo da se radi o dva objekta ili jednom sustavu, izgradnja vodovoda igrala je veliku ulogu u razvoju luke u Novaljskoj drazi, što je još jedan od primjera kako dostupnost pitke vode uvjetuje pojavu i razvoj naselja.¹⁰⁶ Ostaci vodovoda su među najznačajnijim rimskim ostacima na otoku.

Pretpostavlja se da je Novalja u antici bila poznata pod nazivom *Navalia*, od kojeg potječe današnje ime grada. Nazivi Cissa, odnosno Kissa se u spisima zadržavaju do srednjeg vijeka, a naziv *Navalia* je u izvorima zaživio tek od 13. stoljeća.¹⁰⁷ P. Skok je latinsku riječ *navalia* prevodio kao „iskrčena zemlja“¹⁰⁸, ali vjerojatnije je da se ista odnosila na luku, odnosno pristanište. J. Kunkera kaže da se *navalia* kao oznaka novaljskog brodogradilišta raširila za vrijeme Rimljana te pružala „sve usluge koje su potrebne brodovima za ugodnu plovidbu.“¹⁰⁹ Osim brodogradnje, Rimljani uspostavljaju niz radionica i obrta. Na lokalitetu Koludraške njive je djelovao kamenolom, a u naselju su postojale radionice tegula od kojih je poznata jedna iz razdoblja cara Tiberija, amfora te ljevaonice stakla.¹¹⁰ Sve te djelatnosti zahtijevale su mnogobrojno ljudstvo, a obrte, radnike i stanovništvo valjalo je zaštititi obrambenim sustavom pa se s utvrđivanjem Cisse započinje u 2. ili 3. stoljeću.¹¹¹ J. Kunkera u svojoj kratkoj monografiji o Novalji zabilježava i nazive utvrda koje su se nalazile sjeverno u odnosu na mjesto, a to su Sakatur, Gozdenica ili Gozjenica te Košlja gromača.

Iako je kroz antiku bila najvažnije naselje na otoku, nije nam poznato je li Cissa imala status grada, *municipija*, kao što ga tada nije imalo ni jedno drugo mjesto na Pagu. Doduše, neki autori razmatraju podatke koji bi mogli ukazati da se Cissa u nekoj mjeri

¹⁰³ M. Skoblar 2005: 8

¹⁰⁴ B. Ilakovac, Roman aqueducts on the island of Pag, Zagreb, 2008. 129-166

¹⁰⁵ Zaključke donosi na temelju opisa don Ante Bonifačića, novaljskog svećenika koji oko 1910. godine opisuje izgled i čišćenje slučajno pronađenog dijela vodovoda. Vidi u N. Crnković 1985: 89

¹⁰⁶ B. Ilakovac 2008: 154

¹⁰⁷ E. Hilje 1999: 10

¹⁰⁸ P. Skok 1950: 72

¹⁰⁹ J. Kunkera 1982: 14

¹¹⁰ Isto 12

¹¹¹ M. Suić 1953: 25; A. Škunca 1988: 26

smatrala gradom. A. Kurilić na temelju Plinijevog oslovljavanja Cisse kao *oppidum* zaključuje da autor kontekstualno izjednačava to mjesto s ostalim gradovima koje nabraja, a koji su imali potvrđen status municipija (*Arba, Crexi, Absortium*).¹¹² Nadalje, B. Ilakovac smatra oba vodovoda municipalnim građevinama, podrazumijevajući da su antička Cissa i Navalia imale municipalna prava.¹¹³ Još jedan razlog koji bi išao u prilog statusu Cisse kao grada je postojanje antičkog mjernog stola koji je neko vrijeme nalazio do polovice ukopan u morsku obalu u uvali Caska. Podatak o njemu donosi A. Šonje, a njegova važnost leži u tome što se takvi stolovi obično nisu nalazili na selima ili ruralnim gospodarstvima, već u većim mjestima koja su bila okupljališta trgovaca te su na takvim stolovima mogli provjeriti ispravnost mjera.¹¹⁴ Ipak, nema povijesnih izvora koji bi konkretno ukazivali da je Cissa imala status municipija.

Uz Cissu, poznati su ostaci gospodarskih i rezidencijalnih zdanja na širem području Novalje (Borovićevi, Dabovi i Šankovi stani), u luci Tovernale, Kolanu¹¹⁵ A. Škunca također ističe naselje Gager na lunskom poluotoku kao toponim romanskog podrijetla koji dovodi u vezi s agerizacijom prostora, što po njemu upućuje na organiziranu upravu tog mjesta.¹¹⁶ S druge strane, jug otoka u antičko vrijeme nije imao tako značajno naselje kao što je bila Cissa sa svojim zaselcima i lukama. Ipak, na plodnim područjima Poveljske, Vlačičke i Smokvičke doline grade se seoska stambena gospodarstva kojima upravljaju, kao i na sjeveru otoka, povlaštene obitelji. Takva gospodarstva oko kojih se formiraju ruralna naselja pretpostavljaju se u Vlačićima, Šimunima a potvrđeno je i postojanje takvog naselja u uvali Stare Poveljane.¹¹⁷ Pretpostavlja se da je ime Poveljana predijalni toponim tvoren sufiksom *-iana* kojim se označuje posjed nekog Rimljanina imenom *Paulus*.¹¹⁸ I M. Suić smatra da je ime Poveljana nastalo od *Pauliana*¹¹⁹ iako se naziv počinje primjenjivati tek u četrnaestom stoljeću. Na isti način objašnjava se i postanak imena današnjih naselja Bošana (*Bassus-Bassiana*), Žigljen (*Gellius*) i Kolan (*Gallus*) čiji nazivi sugeriraju da su na tom području bili posjedi u vlasništvu pojedinih obitelji.¹²⁰ Među toponime rimskog podrijetla ubraja se i Pag koji dolazi od latinskog *pagus*, naziv koji su Rimljani koristili za ruralna naselja naslijeđena

¹¹² A. Kurilić 2011a: 74

¹¹³ B. Ilakovac 1982: 245-251

¹¹⁴ A. Šonje 1958: 320

¹¹⁵ V. Begović, I. Schrunck 2002a: 118

¹¹⁶ A. Škunca 2017: 189

¹¹⁷ P. Vežić 2005: 81

¹¹⁸ P. Skok 1950: 68

¹¹⁹ M. Suić 1953: 20

¹²⁰ P. Šimunović 1989: 136

iz starijeg razdoblja.¹²¹ Pagus je ujedno bio i antiteza castrumu, utvrđenom tipu naselja poput Cisse i Navalie.¹²² Na mjestu Starog grada Paga na položaju Zamet pronađeni su zagrobni predmeti iz 1. stoljeća i ostaci rimske gradnje što Suića navodi na zaključak da je tu vrlo rano postojalo ruralno naselje koje se više počinje razvijati u srednjem vijeku,¹²³ a poziciju dominantnog naselja na otoku počinje zauzimati tek u kasnom srednjem vijeku zahvaljujući značajnom ekonomskom napretku.

Rekonstrukcija antičkog pejzaža Paga temelji se uglavnom na proučavanju romanskih toponima i na, izuzev šireg područja Caske, oskudnim ostacima. Tome su u jednu ruku pridonijele geografske karakteristike otoka koje zbog velike količine neobrađivih površina nisu pružale adekvatan prostor za razvoj većih naselja, a ograničen je bio i prostor za gradnju stambenih gospodarstava. Plodna polja na kojima su se takvi objekti gradili, morala su se kroz stoljeća nebrojeno puta preoravati kako bi se povećala iskoristivost površina što je rezultiralo uništavanjem i dodatnim usitnjavanjem preostalih nalaza. O značenju stambenih gospodarstava za život otočana u Rimskom Carstvu, zaključke možemo izvesti na temelju sličnih objekata diljem Istre i Dalmacije. Iako se s gradnjom vila na istočnoj obali Jadrana započinje još prije nove ere, ona se širi u 1. stoljeću.¹²⁴ Nakon osvajanja teritorija, Rimljani su gradnjom vila zaposjedali novi teritorij pa se stoga nisu ni oslanjali na lokalnu tradiciju.¹²⁵ U rimsko doba postojali su različiti sustavi raspodjele zemljišta, od kojih su se neki održali iz predrimskog doba, a uz to je dio zemljišta ostajao neraspodijeljen ili pod državnom kontrolom.¹²⁶ Posjednici su bili uglavnom pripadnici elitnog staleža, dok se rijetko događalo da to budu pripadnici nermiske aristokracije.¹²⁷ Ipak, razlikuju se i drugi vlasnici, ratni veterani koji su na dodijeljenim posjedima novoosvojenih teritorija gradili jednostavne ville rustice.¹²⁸ Begović i Schrunck naglašavaju kako različite tipove vila, primjerice luksuzne rezidencijalne objekte i rustična zdanja ne treba razlikovati isključivo po vrsti vlasništva jer se oba tipa objekata mogu pronaći na istom prostoru. Rezidencijalne vile vlasnika imanja bile su građene kao glavni objekt, a jednostavnije rustične vile kao popratni elementi sklopa često specijaliziranih namjena, ovisno o tipu proizvodnje na imanju.¹²⁹ Katkad je više takvih objekata grupirano na istom području te je moguće da su funkcionirale kao međusobno

¹²¹ M. Suić 2003: 51

¹²² A. Škunca 1988: 23

¹²³ M. Suić 1953: 26

¹²⁴ V. Begović, I. Schrunck 2002b: 96

¹²⁵ Isto 98

¹²⁶ M. Zeman 2014: 36

¹²⁷ V. Begović, I. Schrunck 2002b: 98

¹²⁸ Isto 98-99

¹²⁹ Isto 100

zavisna cjelina gdje je svaka vila imala svoju specijalizaciju.¹³⁰ Upravo takav kompleks vjerojatno se nalazio u Caskoj uvali. Istraživanjem u 2003. godini pronađena je rimska nekropola čiji se ukopi datiraju u rasponu od 1. do 4. stoljeća.¹³¹ Na sjeveroistočnoj strani uvale istražene su prostorije za koje se utvrdilo da su služile kao skladišne prostorije gospodarskog kompleksa namijenjenog preradi i skladištenju namirnica,¹³² a dvije godine kasnije ustanovljeni su i ostaci prometnice i stambenog objekta.¹³³ Od značajnijih nalaza treba istaknuti keramiku italske *terre sigillate*. Najveći broj ulomaka, sudeći po pečatu, pripada sjevernoitalskim radionicama aktivnim u Augustovom razdoblju.¹³⁴ Iako je prostor još nedovoljno istražen da bi se uspostavile analogije, pretpostavka je da se radilo o trokrilnoj građevini s centralnim dvorištem, dok se s četvrte strane otvarala prema moru.¹³⁵ Ustanovljeno je i niveliranje zemljišta koje ukazuje na pregradnju barem jednog dijela imanja vjerojatno krajem 3. stoljeća.¹³⁶ Nalazi novca cara Konstantina i njegovih nasljednika ukazuju na kontinuitet korištenja i u kasnoj antici.¹³⁷

Rimske vile bile su građene na područjima pod izraženijom državnom kontrolom, uz važne kopnene i pomorske putove, kao i prirodne resurse u vidu obradivih površina, kamenoloma i mora.¹³⁸ Ovisno o tipu imanja, arhitektura je uglavnom podrazumijevala skladišne i proizvodne prostore, uređene kopnene prilaze kao i pristaništa u slučaju vila uz obalu, te naseobinske cjeline namijenjene smještaju radne snage.¹³⁹ Posebno naglašena funkcija rimskih gospodarskih objekata je ona skladišna. Intenzivna proizvodnja još od 1. stoljeća rezultirala je stvaranjem robnog viška koji bi se nakon prerade izvezio prema bližem gradskom središtu, ili plovnim putevima do još udaljenijih mjesta, tako da je prostor skladišta bio iznimno bitan za funkcioniranje ovakvih gospodarstava.¹⁴⁰ Bogatiji sloj ruralnog stanovništva često je bio jednako dobrog statusa i u urbanoj sredini, a život u manjim

¹³⁰ Isto 114

¹³¹ A. Kurilić 2011b: 406

¹³² Istraživanja provela tvrtka Geoarheo 2005. i 2006. M. Grisonic, N. Stepan 2017: 71

¹³³ A. Kurilić 2011b: 406

¹³⁴ M. Grisonic, N. Stepan 2017: 74

¹³⁵ Isto 76

¹³⁶ *Terminus ante quem* je ovdje novac Salonine, supruge cara Galijena (253.-268.) pronađen na podnici. M. Grisonic, N. Stepan 2017: 77

¹³⁷ Isto

¹³⁸ M. Zeman 2014: 36

¹³⁹ Isto

¹⁴⁰ V. Begović, I. Schrunck 2001: 158

sredinama odabirali su kao tradicijski ideal Rimljana koji još uvijek poljoprivrednu proizvodnju smatrao jedinim časnim izvorom prihoda.¹⁴¹

Popularnost života u gradu ili ruralnom krajoliku mijenjala se ovisno o društvenim prilikama. Provalom barbarskih naroda okončava se razdoblje Rimskog mira u 2. stoljeću.¹⁴² Prekid mira donosi sa sobom nekoliko destabilizirajućih faktora. Od upada barbarskih plemena, čestih izmjena careva do ekonomske nestabilnosti, dolazi do ozračja nesigurnosti vremena, više nego prave životne ugroze pa shodno tome i do naglašene fortifikacijske funkcije arhitekture.¹⁴³ Pritisak na grad dodatno je uvećavala ekonomska kriza tijekom 3. stoljeća kojoj uzrok M. Suić vidi u rastućim troškovima obrane granica na financijsku štetu stanovništva.¹⁴⁴ U svrhu obrane, središta Carstva povlače se na periferiju pa tako Rim gubi značenje centra.¹⁴⁵ Njegova važnosti više se temeljila na simboličkoj vrijednosti nego na stvarnoj upravljačkoj moći nad Carstvom. Teret krize ponajviše je osjetio grad, zahvaljujući sve većem broju nameta i poreza, a između ostaloga i gubitku časti i isplativosti obavljanja gradskih funkcija što M. Suića navodi na zaključak da je grad izgubio svoju autonomiju, „bitnu značajku klasičnog grada.“¹⁴⁶ Razdoblje od 2. do 3. stoljeća Begović i Schrunk smatraju stagnacijom vila jer se posebno napušta rezidencijalna funkcija u korist sigurnosti koju je pružao grad, dok suprotan proces uočavaju u kasnoj antici kada opet dolazi od oživljavanja rezidencijalnih dijelova.¹⁴⁷ Nesigurnost života u većim sredinama, narod zamjenjuje povratkom ruralnom krajoliku.¹⁴⁸ Dok se početkom prvog milenija privreda koncentrirala na uzgoj maslina i vinove loze, promjenama u društvenom i političkom uređenju kao i smanjenim broj robova u kasnoj antici, dovodi do promjena i u gospodarskim granama.¹⁴⁹ Od maslina i loze, okreće se više i nekim drugim granama primjerice stočarstvu, agirkulturi, ubiranju soli ili iskorištavanju kamena.¹⁵⁰ Begović i Schrunk smatraju da se posljednji veći zamah u gradnji rimskih gospodarskih i stambenih objekata događa krajem 5. i u 6. stoljeću kada se pretpostavlja povećanje broja stanovništva na obalama i otocima na koje dolazi romansko stanovništvo s nesigurnijeg kopna.¹⁵¹ Dug kontinuitet antičkog života i

¹⁴¹ M. Suić 2003: 229

¹⁴² Isto 341

¹⁴³ V. Begović, I. Schrunk 2001: 160

¹⁴⁴ M. Suić: 2003: 343

¹⁴⁵ Isto

¹⁴⁶ Isto 344-345

¹⁴⁷ V. Begović, I. Schrunk 2001: 158

¹⁴⁸ Osim već opisanih, više o okolnostima ove promjene u M. Suić 2003: 342-346.

¹⁴⁹ V. Begović, I. Schrunk 2001: 159

¹⁵⁰ Isto 170

¹⁵¹ Isto

arhitekture na jadranskoj obali potvrđuje nam Kasiodor koji u 6. stoljeću hvali jadransku obalu i otoke upravo zbog vila.¹⁵²

Zahvaljujući pomnom biranju položaja od najveće strateške vrijednosti prilikom gradnje gospodarskih i stambenih gospodarstava, ona su tijekom stoljeća bila „pogodna za kontinuitet naseljavanja, formiranje važnih kršćanskih središta i srednjovjekovnih naselja.“¹⁵³ Kako tumači M. Zeman, transformacije rimskih imanja prije su bile interpretirane kao očit znak napuštanja i propadanja imanja dok se danas one vežu s njihovim organiziranim zaposjedanjem i nastanjivanjem, kao i izvorom građevinskih materijala.¹⁵⁴ Još od drugog stoljeća pa sve do srednjeg vijeka, bilježi se tendencija očuvanja starih rimskih objekata kao vrijednog izvora materijala za gradnju novih zdanja.¹⁵⁵ Transformaciju rimskih „vila“ u kasnoantička i ranosrednjovjekovna naselja, Zeman ne vidi kao njihov kraj, već nadrastranje ranije utemeljenih funkcija.¹⁵⁶ Govoreći o tipovima posjeda, M Zeman posebno naglašava razliku između pretpostavljenih „privatnih imanja s ruralnim vilama“ i posjeda organiziranih udruženja građana, ne pojedinaca. Zaključuje kako se javna namjena ovih poslijednjih, očituje u monumentalnoj gradnji, često s dvorišnim prostorima i istaknutim pročeljima, a na području Dalmacije takvi objekti se grade od razdoblja kasnog Carstva.¹⁵⁷ Češće su bili pregrađivani tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka, njihova transformacija bila je uvjetovana njihovom prvotnom funkcijom, a upravo kod ovakvih objekata „mogu se jasnije pratiti promjene koje su rezultirale razvojem kršćanskih sakralnih gradnji.“¹⁵⁸

Na zalazu antike, važnost Cisse sve više preuzima njena luka Novalja. Ona se razvija u važno pomorsko središte i, zahvaljujući dobroj prometnoj povezanosti, u nju pristižu nove ideje iz svih dijelova Carstva. Među njima je bilo i kršćanstvo koje će u nadolazećim stoljećima svojom arhitekturom odigrati ključnu ulogu u transformaciji Rimskog Carstva i njegovog krajolika.

¹⁵² Isto 159

¹⁵³ Isto 171

¹⁵⁴ M. Zeman 2021: 40

¹⁵⁵ Isto 39

¹⁵⁶ M. Zeman 2014: 35

¹⁵⁷ Isto 36

¹⁵⁸ Isto

7. Kasna antika

Unatoč problemima jasnog definiranja razdoblja kasne antike i događaja koji signaliziraju novo doba, ili barem početak kraja onog starog, neupitno je da je to vrijeme obilježio postupni pad moći Rimskog Carstva. Početak kraja velike sile može se tražiti u sve intenzivnijim seobama naroda koji su pristizali na široke granice Carstva, ali i unutar njega. Demografske promjene i pokušaji Carstva da adekvatno odgovori na goruće probleme, gurale su ga sve bliže nestanku s karte svijeta. Po Suićevom viđenju događaja, u nastojanju da zaštite granice od provala, carevi su već nastanjene nove narode na periferiji Carstva pokušali iskoristiti za obranu od onih koji su tek dolazili. Takva politika djelovala je poput dvosjeklog mača jer pomoć u obrani koju je Carstvo dobilo, platilo je gubitkom kohezije unutar vlastitih granica. Suić zaključuje da pokušaji romaniziranja novih naroda nisu uspjeli te se razbija dotadašnje jedinstvo i ideja Carstva.¹⁵⁹ Veliki teritorij postajalo je sve teže braniti iz jednog središta, što je shvatio i car Dioklecijan. Podjelom vlasti na tetrarhe pokušao je stabilizirati Carstvo, što je u jednu ruku uspjelo, ali ne zadugo. Obrana Carstva bio je skup pothvat, posebno u tako nesigurnim vremenima. Pokušaji reformi kojima se država još više miješala u trgovinu i privredu su samo dolili ulje na vatru.¹⁶⁰ Nestašica robe i smanjen protok novca rezultirali su naturalnom razmjenom, što je često poticala i sama država te je tako došlo do razbijanja ekonomskog jedinstva Carstva i produbljivanja razlika njegovog istočnog i zapadnog dijela.¹⁶¹ Troškovi opremanja i plaćanja vojske sve više su rasli otežavajući tako postojeću ekonomsku krizu koja se najviše očitovala u gradovima.

Političke i društvene okolnosti kasne antike ubrzo su se mogle očitovati i u njenom pejzažu. Revitalizacija ruralnog pejzaža i agrarne proizvodnje, odvija se paralelno sa sve većim problemima u opskrbi vojske. Povećava se potražnja za proizvodima životinjskog porijekla kao što su meso, koža, vuna i sir koje su vojnicima više koristili nego žitarice. Stoga, postaje već za 4. stoljeća karakteristično imati monokulturna gospodarstva u kojima se uzgajala samo stoka.¹⁶² S obzirom na tradiciju stočarstva na Pagu još od antičkih vremena, nije upitno da se ona nastavila i kroz kasnu antiku. Veći prioritet stočarske proizvodnje u kasnoj antici omogućio je u tom razdoblju bolji razvoj sjevera otoka Paga s naglaskom na područje Cisse i Navalie, a jug otoka tada je ekonomski zapostavljen zbog orijentiranosti

¹⁵⁹ Više u M. Suić 2003: 341-343.

¹⁶⁰ M. Suić 2003: 342

¹⁶¹ Isto

¹⁶² M. Suić 1992: 31, bilj. 72 i 73

svog gospodarstva na ubiranje soli.¹⁶³ Na povezanost sjevera otoka i stočarstva osvrće se i M. Suić¹⁶⁴ u svojim razmišljanjima o današnjem novaljskom zaštitniku, sv. Antunu Padovanskom. On ga povezuje s ranijim kultom sv. Antuna opata koji je kao zaštitnik stočarstva u ikonografiji često prikazivan uz svinje.¹⁶⁵ Sugerira da je prvotni zaštitnik novaljskog područja Antun opat te da se kult sveca nastavlja kroz sadašnjeg zaštitnika Antuna Padovanskog.¹⁶⁶ Nesumnjivo je stočarstvo pridonijelo razdoblju blagostanja na otoku, a u tom kontekstu treba promatrati i arheološke nalaze Caske i Novalje. Ostaci velikih stambeno gospodarskih objekata u uvali Caske pokazuju kontinuitet naseljenosti od prvog do četvrtog stoljeća kada se sjedište naseljenosti postupno prebacuje u Navaliu.¹⁶⁷ Novo središte razvoj duguje i postojanju luke dobro povezane jadranskim pomorskim putevima. Već smo rekli kako je lučki karakter mjesta pogodovao razmjeni ideja iz svih krajeva Carstva. Tako vjerojatno na Pag stiže nova religija s istoka, kršćanstvo. Slabljenje Carstva nosilo je sa sobom i pad popularnosti rimskih kultova te otvorilo mjesta novom duhovnom zanosu i bitnom faktoru promjene cjelokupnog antičkog društva.

7. 1. Počeci kršćanstva na Pagu

Ključnu ulogu u transformaciji života Rimskog Carstva je imalo kršćanstvo, nova religija koja se počinje širiti iz kolijevke na Bliskom istoku. Prakticiranje kršćanske vjere odvijalo se u tajnosti u privatnim domovima sve do 313. godine kada se Milanskim ediktom građanima jamči pravo slobodnog vjerskog izražavanja. Broj sljedbenika nove vjere u Carstvu brzo raste te već krajem 4. stoljeća car Teodozije proglašava kršćanstvo državnom religijom. Poganski običaji nastavili su se poštovati još stoljećima kasnije, ali ipak oltari i hramovi starih bogova zamjenjuju se prvim kršćanskim crkvama. Prvi materijalni dokazi na Pagu koje možemo tumačiti kao kršćanske, nezahvalni su za interpretaciju zbog nepoznavanja konteksta njihova pronalaska. U svojoj monografiji o Pagu, M. Suić iznosi mišljenje da se kršćanstvo pojavilo na otoku tek nakon Milanskog edikta iz 313. godine.¹⁶⁸

¹⁶³ Na zalazu srednjeg vijeka, upravo veća potražnja za soli omogućit će razvoj južnog dijela otoka i samog grada Paga.

¹⁶⁴ M. Suić 1992: 32

¹⁶⁵ A. Badurina 1979: 118

¹⁶⁶ Također, M. Suić tezu o kultu sv. Antuna pustinjaka na sjeveru otoka povezuje s postojanjem ranih monaških zajednica na otoku. U tvrdnji se oslanja na korespondenciju sv. Jeronima i njegova prijatelja Julijana, uzgajivača stoke i osnivača samostana po jadranskim otocima. Vidi u M. Suić 1992: 32, bilj. 75 i 74

¹⁶⁷ A. Kurilić 2011a: 82

¹⁶⁸ M. Suić 1953: 26

Ipak, postoje neke indicije da je kršćanska zajednica postojala i ranije. Novaljski svećenik J. Kunkera uzima Safronijev natpis iz 2. stoljeća s nekropole u Caskoj kao pokazatelj rane kršćanske prisutnosti na otoku. Na natpisu se nalazi monogram X koji tumači kao oznaku za kršćanskog slugu, simbol kršćanske muke.¹⁶⁹ S tim se djelomično slaže A. Šonje koji priznaje da je teza uvjerljiva, ali nedostatak podataka o okolnostima pronalaska natpisa smatra problematičnim za potvrdu Kunkerinih zaključaka. J. Kunkera spominje još jedan Kristov monogram na poklopcu amfore iz 3. stoljeća. Oba autora se slažu da je kršćanskih vjernika bilo na otoku još prije Dioklecijanovih progona početkom 4. stoljeća¹⁷⁰, što bi značilo da se kršćanska zajednica na Pagu formirala možda već krajem 3. stoljeća.

Logično bi bilo pretpostaviti i postojanje monaških zajednica koje su se u ranim stoljećima kršćanstva formirale na izoliranim mjestima s nezahvalnim životnim uvjetima. Pust i surov otok kao Pag bio bi idealna lokacija za monahe koji su duhovnu obnovu tražili kroz teški fizički rad i odricanje materijalnih dobara. Ipak, materijalni tragovi ranog monaštva na Pagu su nepostojeći te se svaka rasprava o temi oslanja na pretpostavke i pokoji pisani trag koji bi mogao rasvijetliti povijest monaštva na otoku. Postoje ipak neki pokazatelji ranih monaških zajednica koje valja razmotriti. Prve podatke o samostanima u Dalmaciji doznajemo od sv. Jeronima, monaha porijeklom iz dalmatinskog Stridona koji se monaštvu posvetio u Palestini. Za poznavanje ranih samostana od velike važnosti su Jeronimova pisma, a mi ćemo se u ovom slučaju osvrnuti na dva. Pismo iz 405. godine Jeronim je posvetio prijatelju Julijanu kao zahvalu što je podizao samostane po dalmatinskim otocima.¹⁷¹ Taj podatak nam doduše ne govori ništa o Pagu, ali teško je zamisliti da otok poput Paga ne bi bio zanimljiv odabir prvim monaškim zajednicama na našem području. Za ovu tezu nam je značajnije njegovo ranije pismo iz 397. godine i kao svaki povijesni izvor koji spominje Cissu, vuče za sobom raspravu na koju točno Cissu se misli. Naime, Jeronim u pismu spominje slijepog Kastrucija iz Panonije koji se zaputio na putovanje do Betlehema, ali je isto prekinuo u Cissi gdje ga je dočekaio đakon Heraklije.¹⁷² Teoriju da se radi o paškoj Cissi zastupljena je uglavnom u radovima J. Kunkere, A. Šonje i S. J. Škunce. Autori zaključuju da bi prekid putovanja u Cissi bio moguć samo ako je tamo već postojala kršćanska zajednica, aludirajući možda na monašku zajednicu koja bi primila putnika, a Šonje i Škunca dodaju da

¹⁶⁹ J. Kunkera 1977: 23-30

¹⁷⁰ A. Šonje 1961: 139; J. Kunkera 1982: 15

¹⁷¹ I. Ostojić 1963: 73

¹⁷² A. Šonje 1981: 25

bi put preko paške Cisse bio najkraći put do Kastrucijevog odredišta.¹⁷³ Naravno, moguće je da se u pismu ne radi ni o paškoj ni istarskoj Cissi već o nekom trećem lokalitetu sličnog nazivlja.

Ovom temom se pozabavio M. Suić na znanstvenom skupu na Pagu 1993. godine¹⁷⁴ te iznio nekoliko podataka koji prema njemu ukazuju na postojanje cenobija u kasnoj antici. I on se osvrće na pismo sv. Jeronima u kojem se spominje Kastrucijevo iskrcavanje u Cissi. Iako se ranije zalagao za teoriju da je u pitanju bila istarska Cissa¹⁷⁵, Suić kaže da je „olako prihvaćao mišljenje nekih povjesničara kršćanstva¹⁷⁶ koji su mislili da se Kastrucije ukrcao u Akvileji i iskrcao u istarsku Cissu” te da je „točno je ono što su govorili domaći ljudi“ da to nije istarska, nego liburnska Cissa.¹⁷⁷ Potvrđuje time raniju Kunkerinu pretpostavku o postojanju monaha pustinjaka u Novalji.¹⁷⁸

Suić se dalje oslanja na toponimska svjedočanstva koja pokušava dovesti u vezu s kršćanskim svecima, prvim pustinjacima. Za primjer navodi crkvicu sv. Antuna u Caskoj koja je danas posvećena sv. Anti Padovanskome. Suić u titularu vidi kontinuitet te pretpostavlja da je neka ranija crkva bila posvećena sv. Antunu Opatu.¹⁷⁹ I. Ostojić je već ranije zaključio da skoro svaki dalmatinski otok ima vrlo staru crkvu, kapelu ili bratovštinu podignutu u čast Antuna Opata koje podsjećaju na prve monahe.¹⁸⁰ Antun Opat je pod vodstvom sv. Atanzija stigao na zapad i bio promotor osnivanja samostana i još k tome se smatra zaštitnikom stočara što bi odlično odgovaralo glavnoj gospodarskoj grani otočana. Suić s dosta sigurnosti govori o cenobijima na sjevernom dijelu Paga koji su po njemu, vjerojatno prihvaćali i regulu Antuna Opata, odnosno način shvaćanja života koji se temelji na iskorištavanju stoke. Sukladno tome, ti prvi cenobiji bi se bavili stočarstvom, unosnom djelatnošću koja je mogla omogućiti ekonomski prosperitet. Suić se također već ranije osvrtao na pismo sv. Jeronima prijatelju Julijanu, promotoru samostana po sjevernim dalmatinskim otocima, u kojemu govore o Julijanovom stočarskom gospodarstvu. Smatra da

¹⁷³ A. Šonje 1981: 25; S. J. Škunca 2011: 334

¹⁷⁴ Zbornik radova je objavljen tek 2017. godine.

¹⁷⁵ M. Suić 1992: 21

¹⁷⁶ Autor ovdje navodi Duvala, ali ne citira konkretan tekst.

¹⁷⁷ M. Suić 2017: 164

¹⁷⁸ Oslanja se na podatke iz Kunkerine velike povijesti Novalje koja je ostala u rukopisu, a izdana je tek u skraćenom obliku.

¹⁷⁹ „Današnja građena u rustičnom renesansnom slogu, ali nema nikakve sumnje da se tu prethodno nalazila starija građevina posvećena sv. Antoniju iz 4. ili 5. stoljeću.“ Vidi u M. Suić 2017: 167

¹⁸⁰ I. Ostojić 1963: 73

je možda baš on zaslužan za osnivanje cenobija u Novalji, Poveljani te na otočiću Maun pored Paga.¹⁸¹

Sljedeći toponim koji Suić razmatra je Poveljana. Već smo naveli da P. Skok naziv Poveljana smatra predijalnim toponimom tvorenim sufiksom *-iana* kojim se označuje posjed nekog imenom *Paulus* s čim se Suić načelno slaže, ali dodaje da je vjerojatnije da se *Paulus* odnosilo na Pavla pustinjaka, a ne nekog Rimljanina, vlasnika posjeda. Paralelu povlači s mjestom Povelji na Braču gdje se nalazi starokršćanska crkva, kasnije benediktinski samostan i rimska vila u blizini. Za Suića, ostaci antičke gradnje nisu vila, već ostaci cenobija monaha sv. Pavla pustinjaka. To bi po njemu objasnilo i prostranu starokršćansku crkvu uz koju nije poznato naselje pa pretpostavlja da je služila monaškoj zajednici.¹⁸² I. Ostojčić zabilježava tu uvalu kao „*Portus Paulinus/Paulinianus*“¹⁸³ iz kojeg je nastalo današnje Povelji. Istom analogijom, Suić izvodi ime naselja Poveljana na Pagu iz riječi *Pauliniana* za koju smatra da je naziv dobila po Pavlu pustinjaku¹⁸⁴, gdje su također poznati ostaci vile. Treba napomenuti da ovakvo objašnjenje toponima donosi samo M. Suić, i to u jednom radu. Suićeve pretpostavke možda su neutemeljene, posebno one objavljene u zborniku *Pag u prošlosti i sadašnjosti*, ali i sam autor naglašava da njegov rad služi kao poticaj za daljnja istraživanja ranog monaštva. Ujedno, donosi sliku moguće situacije i života predbenediktinskog otočkog cenobija.¹⁸⁵

7.2. Nova arhitektura u prostoru

Nekoć progonjeno kršćanstvo postupno je zamijenilo stare rimske poganske kultove koji su se kroz stoljetnu tradiciju stopili s državnom politikom i njenim strukturama. Kako je slabila moć Carstva, tako je slabila i elita tog starog sistema. Prazan prostor utjecaja popunit će sve važniji novi sloj društva u vidu crkvene hijerarhije. Njen utjecaj bit će paralelan svjetovnoj vlasti, a ubrzo su obje strukture uvidjele korist od međusobne suradnje i simboličkog povezivanja. Osim u duhovnom životu, Crkva će od 5. stoljeća postati i materijalni znak u kasnoantičkom krajoliku te ga aktivno oblikovati.

¹⁸¹ M. Suić 1992: 31 bilj. 73

¹⁸² Isto 33

¹⁸³ I. Ostojčić 1960: 20

¹⁸⁴ M. Suić: 1992: 34; M. Suić 2017: 167

¹⁸⁵ Samostane posvećene istočnjačkim pustinjacima u srednjem vijeku zamjenjuju oni uređeni regulom sv. Benedikta. Za njih je poznato nešto više izvora, a jedini ranosrednjovjekovni benediktinski samostan na Pagu smatra se sv. Petar u Prosiki u Pagu, o kojem će biti više riječi kasnije.

Pejzaž kasne antike pokazuje kontinuitet s ranijim tekovinama. Naseobinske cjeline kasne antike počivaju na temeljima rimskodobnih imanja te njihovim adaptacijama i pregradnjama.¹⁸⁶ Ruralne vile smještene na strateški povoljnim područjima uz obale i plodne predjele zadržavaju svoje prijašnje funkcije, ali s većim naglaskom na gospodarski karakter, a manje na rezidencijalni. S obzirom da zauzimaju taktički važne položaje na teritoriju i njihovu dobru prometnu povezanost, bile su idealne lokacije za podizanje sakralnih zdanja. Takva imanja postaju žarišta okupljanja i ishodišta većih naseobinskih cjelina kasne antike i ranog srednjeg vijeka.¹⁸⁷ Primjere rimskih imanja s promijenjenom, odnosno dodanom sakralnom funkcijom možda možemo naći na jugu Paga. Ostaci ruralnih vila pretpostavljaju se kod crkava sv. Nikole u Povljani i sv. Jerolima u Vlašićima.¹⁸⁸ Osim lokacija ruralnih vila, istaknuto mjesto u prostoru su i kršćanska groblja kao važna mjesta okupljanja. Kršćanske nekropole smještaju se oko najsvetijih mjesta, najčešće grobova mučenika. Kult pokojnika i mučenika još iz vremena progona kršćana uvjetovao je podizanje kapela, memorija i bazilika na grobljima. Najreprezentativniji primjer je novaljski prostor s dvije cemeterijalne bazilike na položajima Gaj i Jaz. Uz te bazilike postojalo je i nekoliko oratorija. Dva su zabilježena na lokalitetu Vidušinov vrt zvanom Mirić i Lovrićevoj ogradici zvanj Miri, za koje A. Šonje kaže da su služile kao privatne kapele grobljanskog karaktera.¹⁸⁹ Nova mreža sakralnih znakova u prostoru pod upravom je crkvene hijerarhije koja na čelu s biskupom preuzima ulogu moralnog i vjerskog tumačenja svijeta.¹⁹⁰

Najviše traga na Pagu, kršćanstvo je ostavilo u Novalji. Uz već spomenute grobljanske kapele i bazilike, najreprezentativniji ranokršćanski kompleks nalazio se u centru Novalje na kojemu danas stoji crkva Majke Božje od Ružarija. U središtu kompleksa je trobrodna bazilika s bogatim mozaičkim ukrasom i apsidom koja svojom veličinom konkurira onoj zadarske katedrale. Na njenom širem području pronađeni su relikvijari od izrazitog umjetničkog značenja. Bogatstvo ranokršćanske arhitekture na području Novalje oduvijek je intrigiralo arheologe i povjesničare. Veličina crkava i bogatstvo nalaza na tako uskom području poticalo je istraživače na promišljanje o važnosti mjesta u duhovnom životu cijelog otoka. Sakralna arhitektura morala je odgovarati potrebama mještana, ali i ljudi koji bi se u Novalji našli na proputovanju ili koji bi zbog nepovoljnog vremena bili prisiljeni ostati u luci. Zadaća bazilike bila je zasigurno da udovolji i njihovim potrebama, kao i lokalnom

¹⁸⁶ M. Zeman 2013: 35

¹⁸⁷ Isto

¹⁸⁸ P. Vežić 2005: 81

¹⁸⁹ A. Šonje 1981: 12

¹⁹⁰ P. Vežić 2005: 8

stanovništvu što je jedan od načina da se objasni veličina trobrodne bazilike. Ipak, je li moguće da trobrodna bazilika ne duguje svoju veličinu lučkom karakteru mjesta, već je ona naznaka značajnog crkvenog središta, moguće biskupije? Mnogi autori pokušali su zastupati tu teoriju te je pitanje postojanja biskupije na Pagu, točnije *cissanske* biskupije postalo predmet dugogodišnjih rasprava.

7.2.1. Pitanje cissanske biskupije

Jedan od vodećih zagovarača postojanja cissanske biskupije bio je J. Kunkera, novaljski svećenik i zaljubljenik u pašku povijest koji je arheološka istraživanja i tumačenje nalaza često znao uzeti u svoje ruke. Isto je napravio s fragmentom natpisa pronađenim ispred crkve Majke Božje od Ružarija, nekada zvane i Mala crikva. Kunkera na nepotpunom natpisu prepoznaje sintagmu „*dabet episcopo*“ te ulomak tumači kao dio krstionice.¹⁹¹ A. Šonje je rezerviran po pitanju čitanja natpisa, ali i on misli da je u Novalji postojala biskupija. Tvrdnju oslanja na veličinu trobrodne bazilike, njen bogati mozaički ukras i nalaze raskošnih relikvijara.¹⁹² Međutim, proučavani ulomak bio je dio veće cjeline koju su oba autora propustila spojiti u jedan natpis što bi mu zasigurno promijenilo značenje. Nije to učinio ni M. Suić, ali njemu nije bio potreban cijeli natpis da bi u potpunosti odbacio Kunkerino tumačenje. Suić umjesto dijela krstionice, u ulomku prepoznaje dio nadgrobnog spomenika, a sporni dio ne čita „*dabet episcopo*“ već „*dabet fisco*“.¹⁹³ Prva je ulomke u cjelinu spojila A. Kurilić te dobila natpis nadgrobnog spomenika koji zapravo upozorava mogućeg oskvrnitelja groba da će morati platiti odštetu¹⁹⁴ te nema veze s ikakvim biskupom.

Natpis, dakako, nije bio jedini argument korišten u debati. Puno rasprave proizašlo je iz različitog čitanja spisa sa sinoda u Gradu održanog 579. godine. Naime, među potpisnicima dokumenata nalazi se „*Vindemius episcopus sanctae ecclesiae Cessensis*“ koji se obično smatra istarskim biskupom.¹⁹⁵ Neki autori za odrednicu „*cessansis*“ tvrde da ukazuje na pašku Cissu, a ne istarsku. Rasprava se oslanja na već ranije spomenuto Plinijevo djelo u kojem autor nabroja dvije Cisse- *portunota*, po luci poznatu pašku Cissu, te Cissu *pullariu*

¹⁹¹ J. Kunkera 1977: 17

¹⁹² A. Šonje 1981: 22

¹⁹³ M. Suić 1987: 204

¹⁹⁴ Ista sintagma čita se i na poznatom novaljskom sarkofagu Priska i Cinamije. Vidi u: A. Kurilić 1994: 195-197

¹⁹⁵ Biskupa Vindemija Cessanskog spominje i Pavao Đakon u svojoj *Historia Langobardorum* ubrojavši ga među istarske biskupe koji su sudjelovali u shizmi Triju poglavlja. Vidi u: S. J. Škunca 2011: 336

koju Suić smješta na Brijune.¹⁹⁶ Početkom 90-ih godina prošlog stoljeća, debatu oživljava S. J. Škunca člankom „*Problem Cisse i njezine biskupije*“ u kojemu iznosi mišljenje da istarska Cissa nije ni postojala te stoga Vindemijevu biskupiju traži u Novalji vodeći se tvrdnjom da ni jedan drugi stari izvor ne spominje dvije, već jednu Cissu.¹⁹⁷ Iz istog razloga, Škunca u Novalju smješta pogon carske fulonike spomenut u *Notitia dignitatum occident*, popisu državnih službi Rimskog Carstva iz 5. stoljeća u kojem se navodi „*procurator baphii Cissensis Venetiae et Histriae*“. Iako se u tekstu spominje provincija Histriae, autor to objašnjava „fluidnošću granica Liburnije u to vrijeme“ te da se *Histria* može odnositi na širi prostor.¹⁹⁸ Novalja bi bila pogodno mjesto za takav pogon s obzirom da je za tu djelatnost potrebna velika količina vode, a na širem novaljskom području izgrađena su dva rimska akvedukta, onaj u Kolanjskom polju i tzv. Talijanova buža koja se dijelom nalazi u središtu Novalje. Škunca pogon traži zapadno od stare novaljske jezgre gdje je na mjestu završetka vodovoda pronađena gomila školjki te kamenih i glinenih posuda koje su služile za bojanje i ispiranje sukna.¹⁹⁹ S tim se ne slaže M. Suić koji pogon i biskupiju, kako i sam zapis govori, smješta u Istru.²⁰⁰

Pretpostavljeno postojanje cissanske biskupije koju i dalje zastupaju neki autori²⁰¹, povlači za sobom i pitanje o crkvenoj organizaciji otoka i odnosu s okolnim biskupskim sjedištima. S. J. Škunca se pita kako je moguće da je postojala biskupija na području Brijuna, tako blizu značajnog biskupskog sjedišta u Puli, ali propušta postaviti isto pitanje za odnos cissanske i rapske biskupije. „Sve crkve u Liburniji, koja je dio provincije Dalmacije, imaju biskupe koji su sufragani Salonitanskog metropolite“²⁰² zbog čega Suić ističe kako na sinodima održanim u Saloni 530. i 533. godine, na kojima sudjeluje rapski biskup Ticijan, ne sudjeluje „paški“ biskup što smatra nelogičnim jer bi vjerojatno bio pozvan da je postojao.²⁰³ Uostalom, ne bi li se Pažani pozvali na postojanje biskupije u najstarija vremena prilikom pokušaja da se osamostale od Zadra u srednjem vijeku? Plan novog grada Paga u 15. stoljeću pretpostavio je i biskupski dvor, nasuprot kneževom dvoru. Biskupa ipak nisu dobili jer se

¹⁹⁶ M. Suić 1987: 190

¹⁹⁷ S. J. Škunca 1991: 16

¹⁹⁸ S. J. Škunca 2011: 335

¹⁹⁹ Isto 336

²⁰⁰ M. Suić 1987: 202

²⁰¹ Krešimir Regan, Boris Ilakovac, Stanko Josip Škunca.

²⁰² M. Suić 1992: 14

²⁰³ Doduše, sa sinoda izostaju i krčki i osorski biskup što Suić objašnjava „novom organizacijom provincija za vladavine Istočnih Gota na marginama tadašnje Italije, u kojoj su spomenuta dva biskupa bili izuzeti iz kompetencije namjesnika Dalmacije, a dosljedno i salonitanskog metropolite, sve do odlaska Istočnih Gota kada se uspostavlja prijašnje stanje.“ Vidi u: M. Suić 1992: 14

zadarski nadbiskup žestoko opirao emancipaciji Paga u crkvenom pogledu, stoga iznenađuje da se u pokušaju osamostaljenja ne spominje navodna biskupska tradicija otoka, što bi bio vrijedan argument u sporu.²⁰⁴ Također, da je na području Novalje postojala biskupija to bi značilo integraciju cijelog otoka u jednu upravnu cjelinu, što Pag nije bio. Južnim dijelom otoka upravljalo se iz Zadra. Sjeverozapadni dio otoka s Novaljom pripadao je, u administrativnom i crkvenom pogledu, rapskom municipiju i dijecezi.²⁰⁵ Početak administrativne podjele na sjeverni i južni dio otoka još uvijek je otvoreno pitanje. Ipak, sama ozbiljnost i dugotrajnost rasprave o mogućem postojanju biskupije u Novalji ukazuje na njenu važnost i prosperitet u kasnoj antici.

Transformacija rimskog svijeta sa sobom donosi sakralna zdanja koja postaju novi pečat u prostoru signalizirajući i promjenu u društvenoj hijerarhiji. Crkva ima sve veću ulogu u svakodnevnom životu ljudi te se, paralelno sa slabljenjem starih institucija Rimskog Carstva, izdiže u značajnog društvenog i političkog aktera. Propadanje rimskih institucija i starog društva otvorilo je vrata Crkvi čiji rukovoditelji izrastaju u sloj nove društvene elite koja surađuje sa svjetovnim moćnicima. Nakon podjele Carstva na Zapadno i Istočno, takva praksa zaživjela je podjednako u oba dijela. Nerijetko je u teritorijalnim razmiricama Istoka i Zapada upravo Crkva igrala ključnu ulogu u ostvarenju prostorne kontrole i oblikovanju identiteta stanovništva.

Rimski način života najduže se zadržao u provinciji Dalmaciji čijim dijelom je bio i Pag. Relativna izoliranost od kopna omogućila je otočanima da kasnije osjete posljedice političkih previranja i seoba novih naroda. Smatra se da gotska vladavina u Dalmaciji nije ostavila vidnih tragova ni izravnih posljedica.²⁰⁶ Goti su bili samo vojnici, manjina, a stanovništvo je i dalje bilo ilirsko i romansko.²⁰⁷ Prema Suićevom viđenju, gotska vlast može se smatrati razdobljem rehabilitacije provincija i ekonomskog oporavka, ali jednako tako vidi zaoštavanje gospodarske krize zahvaljujući činjenici da Goti preuzimaju već postojeći

²⁰⁴ Isto 23

²⁰⁵ Isto 28

²⁰⁶ M. Suić 2003: 347

²⁰⁷ D. Ivšić 2013: 38

sustav, uključujući i onaj financijski obilježen visokim nametima.²⁰⁸ Iduće veće promjene u pejzažu Pag će doživjeti nakon Justinijanove pobjede nad Gotima, u vidu oživljavanja fortifikacijske arhitekture zbog povećanog naglaska na kontrolu pomorskih puteva.

7.3. Tragovi Bizanta na Pagu

Padom Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine Pag na nekoliko desetljeća ulazi u razdoblje gotskog utjecaja. Promjene u svakidašnjem životu vjerojatno su bile neznatne kada krajem 5. stoljeća Liburnija u sklopu Dalmacije dolazi pod ostrogotsku vladavinu. Njima je u prvoj polovici 6. stoljeća na kraj stao Justinijan I. Smatrao se nasljednikom rimskog Imperija te je njegovu vladavinu obilježilo nastojanje da obnovi granice nekadašnjeg Carstva. S tim ciljem 535. godine odlučuje protjerati Istočne Gote iz Dalmacije u čemu mu je zasigurno pomoglo protugotsko raspoloženje stanovništva.²⁰⁹ Dio Dalmacije i Liburnije osigurao je već iduće godine borbama oko Skradina, dok dio Ravnih Kotara sa Zadrom 552. godine dolazi pod upravu Istočnog rimskog carstva.²¹⁰

Važan aspekt Justinijanove politike bila je kontrola kopnenih, a pogotovo pomorskih puteva koji su Konstantinopol povezivali sa Salonom, Ravenom i Akvilejom. Jadranska obala i otoci su u tom pogledu bili ključni jer se s tog područja, središnjeg Jadrana pogotovo, lako dolazi do talijanske obale. Na sjevernom i srednjem Jadranu pomorski pravac je s unutrašnje strane povezivao Pag, Rab, Krk, Cres i Pulu, a vanjski je pravac išao od Žirja preko Kornata, Silbe i Ilovika do Pule.²¹¹ Utvrde otoka Paga koncentriraju se na kontrolu prometa Podvelebitskim i Maunskim kanalima, južnim dijelom Kvarnerića te Ljubačkim vratima. Smještene su uzduž obale, posebno istočne obale koja je izgleda zbog zaklonjenosti bila povoljnija za putovanja. Najsjevernija od njih je utvrda Sutojanj ili Svetojanj. Nasuprot njoj, na kopnu se nalazi utvrda na položaju Gradina kod Donje Prizne s kojom se u paru nadzirao pristup Pagu sa sjeverne strane te Podvelebitski kanal. Sa te optimalne pozicije mogao se ujedno ostvariti vizualna komunikacija s utvrdom sv. Kuzme i Damjana na Rabu što je omogućavalo stalni nadzor puteva prema Krku i Rabu, ali i plovidba prema Novalji.²¹² Prostor plodnog novaljskog područja s njegovim lukama izvrsno se nadzirao s kasnoantičke

²⁰⁸ M. Suić 2003: 348

²⁰⁹ Isto

²¹⁰ S. Antoljak 1971: 139-146

²¹¹ S. Gluščević, D. Grosman 2015: 125

²¹² Ž. Tomičić 2019: 97-98

utvrde sv. Jurja smještene iznad uvala Zrće u Caskoj, koja je ujedno kontrolirala zapadni dio Paškog zaljeva. Utvrda istoimenog titulara smjestila se i južnije iznad današnjeg grada Paga. Zahvaljujući središnjem položaju na otoku s nje se mogao nadzirati cjelokupni promet Paškog zaljeva, ali i strateški važna uvala Soline poznata po ubiranju visokokvalitetne soli. S nje je izvrstan pregled moguć i prema sjeverozapadu, tj. Otocima Krku i Rabu ali i prema otocima Viru i Ugljanu na jugu.²¹³ Najjužniji je veliki kastron smješten na otočiću Veliki Sikavac. Njegov položaj na južnom izdanku otoka Paga omogućavao je kontrolu ključnog prolaza Ljubačka vrata, ali i solane na istočnoj obali Ljubačkog zaljeva. Paške utvrde bile su dio puno šireg sustava kasta koji su se rasprostirali na obalnom rubu Podvelebitskog kanala od Senja, Prizne i Karlobaga do Modrič Drage, preko gorskih prijevoja na Velebitu i prema dubinama Panonije.²¹⁴ Za utvrde je bilo bitno da, osim što zauzimaju strateške položaje, budu i u vizualnoj komunikaciji zbog što efikasnije kontrole bizantskog teritorija i pomorskih puteva. Nije poznato puno podataka o načinu funkcioniranja utvrda, ali možemo pretpostaviti da se komunikacija među utverdama, kao i donedavno, odvijala pomoću sustava dimne signalizacije.²¹⁵ Materijalni ostaci na području utvrda pokazuju kontinuitet s ranijim razdobljima pa je vjerojatno da se utvrde ne grade *ex nihilo* već na temeljima ranijih sklopova. Takva situacija je i za očekivati jer se čini malo vjerojatno da ranije stanovništvo ne bi iskoristilo tako važne strateške položaje za podizanje promatračnica. Utvrde Justinijanovog vremena često su bile smatrane dijelom *limes maritimus*,²¹⁶ svojevrsnog sustava vojnih obrambenih utvrda. Ipak, u novije vrijeme prevladava mišljenje kako je takva pretpostavka neutemeljena. Kako objašnjava H. Gračanin, takav primjer nije pronađen drugdje na Mediteranu, a ne bi imao ni smisla sudeći po već uspostavljenoj bizantskoj pomorskoj dominaciji.²¹⁷ Autor zaključuje kako su utvrde služile poboljšanju plovidbe duž važnih prometnih pravaca, pružajući dodatnu zaštitu brodovlju, a po potrebi i okolnom stanovništvu.²¹⁸

Za razliku od kratkotrajne gotske vlasti, Justinijanova rekonkvista ostavila je značajan kulturni i umjetnički trag diljem ponovno osvojenih teritorija. Razdoblje Justinijanove vlasti je period intenzivne gradnje novog i pregradnje postojećeg obrambenog sustava, reformi te reorganizacije vojske pa se može reći da je u ideji *Renovatio Imperii* gotovo i uspio. Svoju

²¹³ Ž. Tomičić 2015: 118

²¹⁴ Ž. Tomičić 2019: 102

²¹⁵ S. Gluščević, D. Grosman 2015: 147

²¹⁶ Primjerice M. Suić 2003: 342 i Ž. Rapanić

²¹⁷ H. Gračanin 2015: 84

²¹⁸ Isto

politiku vodio je „usporedo mačem i križem“²¹⁹ što se, uz izgradnju utvrda očitovalo u sakralnoj arhitekturi. Osim administrativno, područje jadranskog podneblja se za vrijeme Justinijana objedinjuje i u umjetničkom smislu u čemu je ključnu ulogu imalo kršćanstvo. Brojni gradovi dobivaju nove crkve, adaptacije postojećih ili novu opremu u duhu Justinijanove pobjedničke crkve.²²⁰ Pag od toga možda nije profitirao kao Pula, Poreč ili Zadar, ali svaka od nabrojanih paških utvrda imala je u svom sklopu sakralni objekt. Posebno indikativna su dva titulara sv. Jurja (utvrda nad Caskom i nad Pagom) koji je bio omiljeni svetac u Justinijanovo vrijeme²²¹ pa je pretpostavka da su današnji nazivi kontinuitet od najranije bizantske prisutnosti na Jadranu.

Justinijanovom smrću 565. godine slabi moć Istočnog rimskog carstva i ideja obnove nekadašnjeg Carstva, a već njegov nasljednik gubi dio zemalja koje su ranije bile ponovno uključene u Justinijanov teritorij. To je ujedno i vrijeme prodiranja Avara i Slavena na područje današnje hrvatske države. Justinijanove utvrde pomogle su održavanju trgovinskih veza između istoka i zapada, ali ipak sustav tada već oslabljenog Carstva nije mogao spriječiti dolazak novih naroda. Ž. Tomičić ističe kako se padom Sirmija, Siscije te vjerojatno i Narone potkraj 6. stoljeća, linija obrane antičke civilizacije spustila znatno bliže istočnoj obali Jadrana.²²² Preostalo starosjedilačko, pretežito romansko urbano pučanstvo uspjelo je prenijeti doseljenim narodima, među njima i Hrvatima, mnoge tečevine i kršćanstvo što je prema N. Cambiju „u ranom srednjem vijeku urodilo obilatim plodovima u vrlo vrijednoj i originalnoj hrvatskoj kulturi“.²²³

²¹⁹ Ž. Tomičić 2009-11: 364

²²⁰ Isto, 367

²²¹ A. Badurina 1979: 308

²²² Ž. Tomičić 2009-11: 369

²²³ N. Cambi 2002: 311

8. Rani srednji vijek

Dugo je prevladavalo mišljenje o prekidu kontinuiteta života na prijelazu antike u srednji vijek. Takvo stajalište plod je tumačenja oskudnih, ali i nepouzdanih povijesnih izvora, primjerice Tome Arhiđakona i Konstantina Porfirogeneta koji pišu o padu Salone početkom 7. stoljeća. Sudbina Salone simbolički se povezivala s uništenjem antičkih tekovina na tlu cijele provincije. Tek sredinom 20. stoljeća počinje se mijenjati slika o ranim stoljećima srednjeg vijeka. Radovima E. Dyggvea, M. Preloga i M. Suića²²⁴ počinje se isticati sličnost kasnoantičke i ranosrednjovjekovne umjetnosti na prostoru Dalmacije. M. Suić proučavanjem limitacija agera primorskih gradova dolazi do zaključka da su oni sačuvali dijelove agera što im je omogućilo da prežive ranosrednjovjekovnu krizu izazvanu prodorom Avara i Slavena.²²⁵ Kada govori o stanju o gradovima, Suić „zapravo govori o društvu u cjelini.“²²⁶ Ipak, pitanje kontinuiteta puno je kompleksnije od očuvanja grada ili sličnosti arhitektonskih oblika. I sama definicija kontinuiteta može se različito tumačiti što sumira I. Goldstein kada se pita „govori li se o kontinuitetu političke vlasti i vojne prisutnost, naseljenosti ili etničkog stanja?“²²⁷ Promjene su se događale na svakom od ovih područja, ali u novije vrijeme se mišljenje ipak udaljilo od prijašnjih teorija o potpunom uništavanju gradova i posljedično kasnoantičkih društvenih tekovina.

Za okvirno razdoblje od 6. do 8. stoljeća za Pag, kao uostalom i za ostala područja, postoji malo povijesnih izvora i materijalnih ostataka. Sliku života na Pagu u tom vremenu možemo pokušati razumjeti pomoću poznatih podataka za obližnja područja, posebno Raba i Zadra koji na paški prostor intenzivno utječu još od antike. Iznoseći kronologiju transformacija kvarnerskih otoka od antike do ranog srednjeg vijeka, M. Jurković zaključuje kako lokaliteti na otocima Kvarnera žive još u 7. pa čak i 8. stoljeću kada se naposljetku napuštaju.²²⁸ Pretpostavlja da je jedna od mogućih posljedica prodora Avara i Slavena, oslabljena crkvena organizacija. Moć biskupskih središta je jenjavala te postepeno gubila veze s velikim centrima poput Salone, a i samog Rima.²²⁹ Za slavenske doseljenike ovo je razdoblje postupnog zauzimanja životnog prostora, posebno onog uz obalu i na otocima,

²²⁴ E. Dyggve, *History of Salonitan christianity*, Oslo, 1951.; M. Prelog, *Između antike i romanike*, Peristil 1, Zagreb, 1954; M. Suić, *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, SHP, III, serija 5, Split 1956.

²²⁵ M. Suić 1956: 11

²²⁶ I. Goldstein 1996: 22

²²⁷ Isto 23

²²⁸ M. Jurković 2018: 261

²²⁹ Isto

kojemu je Bizant kao svom geostrateškom interesu posvećivao veću pažnju.²³⁰ Već uređeni kasnoantički gospodarski prostori samo se prilagođavaju novoj slavenskoj teritorijalnoj organizaciji. Sve važne točke u prostoru, utvrde, naselja uz utvrde i prometnice ostaju i nakon dolaska novog stanovništva na istom mjestu.²³¹ Slavensko stanovništvo se upravno i teritorijalno organizira u Sklavinije. I. Babić rano civilizacijsko sazrijevanje Slavena uz obalu objašnjava „prežiticima urbane civilizacije u bizantskoj Dalmaciji.“²³² Siromaštvo povijesnih izvora 7. i 8. stoljeća dovodi do problema njihove periodizacije kojem su brojni povjesničari pokušali pronaći zajedničku odrednicu. Tako M. Prelog to razdoblje označava poznatom sintagmom „pasivne negacije antike“ što je I. Goldstein devedesetih godina parafrazirao u „pasivni kontinuitet antike.“²³³

Novo, nepokršteno stanovništvo predstavljalo je priliku za širenje utjecaja i nadmetanje dvije sile, Bizanta i Franačke na razmeđi 8. i 9. stoljeća. Borbe za političku i vojnu dominaciju odvijale su se uglavnom na kopnu stoga žitelji Paga nisu osjetile direktne posljedice sukoba. U vremenu neposredno nakon doseljenja na obalno područje, Hrvati su bili pod formalnim vrhovništvom Bizantskog Carstva u svojstvu federata.²³⁴ Prodorom Franaka u 9. stoljeću, Bizant je na neki način primoran na sklapanje mira u Aachenu 812. godine. Tim činom Bizant priznaje Karlu Velikom carski naslov i već pripojene pokrajine Istru, Veneciju, Liburniju, Dalmaciju i Panoniju. Pod bizantskom jurisdikcijom našli su se dalmatinski gradovi Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor te otoci Krk, Rab, Cres i Lošinj.²³⁵ Istočni car se tada odriče i mlade hrvatske kneževine koja se formirala u neposrednom paškom susjedstvu. Tako su dalmatinski otoci i gradovi morali plaćati godišnji

²³⁰ I. Babić 1996: 29

²³¹ I. Goldstein 1996: 26

²³² I. Babić 1996: 29

²³³ I. Goldstein 1996: 27

²³⁴ B. Brgles, D. Brozović Rončević 2011: 480

²³⁵ Isto

danak hrvatskom vladaru, a ne Bizantu.²³⁶ M. Jurković iznosi mišljenje kako upravo Mirom u Aachenu dolazi do završetka dugog razdoblja kasne antike na otocima.²³⁷

8.1. Hrvati na Pagu

Razdoblje kraja 8. i početka 9. stoljeća je vrijeme miješanja nekoliko utjecaja na paški prostor. Na južnom dijelu na kojem se Pag gotovo spaja s kopnom nalazi se Nin, jedan od centara mlade hrvatske države. Na tom prostoru je i Zadar koji je nakon pada Salone najvažniji gradski centar na istočnoj obali Jadrana.²³⁸ Zadarski utjecaj na južni Pag seže, kako je već spomenuto, još u antiku te ga se ni kroz srednji vijek Zadrani nisu htjeli odreći. Isto je i sa sjeverom Paga, teritorijem koji je svojatao Rab. Prvenstveno se to odnosilo na najsjeverniji dio, najbliže Rabu, odnosno poluotok Lun, da bi kasnije Rabljani upravljali i novaljskim dijelom. Osim Zadra i Raba, otok Pag se vrlo rano našao pod utjecajem novodoseljenih Hrvata prvenstveno zbog blizine Nina. Novo, nepokršteno stanovništvo predstavljalo je poligon za duhovna nadmetanja Zapada i Istoka i sukladno tome, širenje političkog utjecaja. Bizant je utjecaj imao preko svojih gradova na obali, dok je na zapadu sve više jačala Franačka država, a obje sile su širenjem vjere osiguravale političku „suradnju“ pokrštenih naroda, odnosno plemena. U ovoj duhovnoj utakmici prevagu je odnio zapad, posebno za vrijeme aktivnog djelovanja Karla Velikoga. Pag je ovdje, kao dio hrvatske kneževine tako bio podložniji širenju kršćanstva putem franačkih misionara, barem u prvom valu pokrštavanja.²³⁹ Treba ovdje istaknuti kako se pod pojmom pokrštavanja ne misli nužno na čin kada je cjelokupno stanovništvo prihvatilo kršćanstvo, već ponajprije na usvajanje nove religije od strane elita. Kako tumači V. Belaj, bilo je pitanje trenutka kada će elita prihvatiti kršćanstvo, dok je širanje kršćanskog nauka u puku trajalo stoljećima.²⁴⁰ Proučavanje ovog procesa se s vremenom odmaknulo od romantizirane verzije pokrštavanja u kojoj cijeli jedan narod prihvaća novu vjeru i odmah ju počinje živjeti, do realnije vizije procesa u kojem se

²³⁶ „U tom svjetlu treba promatrati godišnji danak što su ga dalmatinski gradovi počeli plaćati Branimiru umjesto Bizantu. To podavanje imalo je svrhu da garantira pojedinim gradovima nesmetano uživanje posjeda u njihovom vlastitom ageru. Većina naših primorskih gradova u osvit narodne historije, još posjedovala svoje agere naslijeđene iz antike i ti se ageri, što se prostranstva tiče, nisu osjetljivo mijenjali.“ Vidi u: M. Suić 1956: 10

²³⁷ M. Jurković 2018: 265

²³⁸ E. Hilje 2011: 105

²³⁹ Ovo je dakako skraćeni opis prilika pokrštavanja Hrvata, a zbog opsega rada nisu iznošene razne teorije o pokrštavanju kako ih donose povijesni izvori kao primjerice Konstantin Porfirogenet ili Toma Arhiđakon. Više u: T. Vedriš 2015: 179 i M. Jurković 1995: 117-121

²⁴⁰ V. Belaj 2009:11

shvaća da novo stanovništvo postepeno ulazi u krajolik, koji zapravo još od kasnoantičkih vremena gaji kršćanski nauk, te ga novo stanovništvo postepeno preuzima. Možemo tako zaključiti da elite prihvaćaju kršćanstvo ponajviše tijekom 8. stoljeća, dok se proces kristijanizacije naroda odvija od 9. stoljeća na dalje.²⁴¹ Također, već smo utvrdili kako su otoci Jadrana zapravo mjesto dugog kontinuiteta i održavanja antičkih tekovina, tako da novopridošlo stanovništvo zasigurno ne dolazi u prazan prostor, već se s kršćanstvom upoznaje kroz lokalno stanovništvo te postepeno asimilira i prihvaća nova vjerovanja. Nije bilo neobično ni da već kršteni ljudi i dalje prakticiraju stara vjerovanja.²⁴²

Iako se Pag našao dijelom hrvatske kneževine, teško je sa sigurnošću utvrditi kada točno Hrvati dolaze na otok. Prve znakove hrvatske prisutnosti na Pagu možemo naći na njegovom najjužnijem dijelu, području paške Privlake kojom je Pag gotovo povezan s kopnom. Razlog tome je bliskost Nina, jednog od ranih centara mlade hrvatske države. O prisutnosti Hrvata na otoku na prijelazu 8. u 9. stoljeće možda najpouzdanije govore ostaci groblja na širem Poveljskom području. Groblja s priložima su pronađena na položajima Belotine ograde u uvali Stara Poveljana, Grušna i Gomilica u Poveljskom polju. Grobovi su bili izrađeni od neobrađenog pješčenjaka s dnom posutim morskim šljunkom dok je od predmeta pronađen ženski nakit.²⁴³ Datiraju se na prijelaz 8. u 9. stoljeće, a uz njih se tada ne pronalaze ostaci sakralnih građevina. J. Kunkera donosi podatke o nalazima iz okolice današnje Novalje. Autor donosi podatak da su se Hrvati neko vrijeme pokapali na starokršćanskom groblju na položaju Jaz gdje su, kao i na položaju Male Crikvice pronađeni ostaci keramike. Drugo groblje im je bilo kod Samorašnje Plase na području gdje počinje Škopljanski put. Tu su pronađeni ostaci bjelobrdske kulture.²⁴⁴ J. Kunkera groblja i nalaze ne datira već ih općenito označava pojmom *starohrvatski*.

O toponimskim svjedočanstvima hrvatske prisutnosti govori P. Šimunović koji zaključuje da predjelni toponimi „nose biljeg rane hrvatske prilagodbe jezika i govore u prilog ranom naseljavanju otoka.“²⁴⁵ Kao primjer navodi toponime Poveljana, Bošana i Kolan koje nalazimo na južnom dijelu otoka. Njima valja dodati i toponim Dinjiška, također naselje na jugu koje je i tipološki specifično jer se smatra jedinim naseljem na Pagu koje nije zbijenog tipa već obuhvaća nekoliko sela. J. Kunkera toponimima koje Hrvati preuzimaju od starosjedilačkog stanovništva dodaje i Punta Mira, Košlja gromača, Orlje, Močišćak, Sular,

²⁴¹ Isto 12

²⁴² Isto 13

²⁴³ I. Oštarić, A. Kurilić 2013: 296

²⁴⁴ J. Kunkera 1982: 25

²⁴⁵ P. Šimunović 1989: 137

Sakatur, Muraja, Mira, Mirić²⁴⁶, Caskina glavica, Špital, Lokunje, Portić i Mućelac.²⁴⁷ Iz vremena prvih romansko-hrvatskih jezičnih dodira je i toponim Stomorica, lokalitet s ostacima srednjovjekovne crkve koji je središnjim položajem na otoku služio kao granica sjevernog i zapadnog dijela otoka. P. Šimunović također zaključuje da Hrvati adaptiraju i predromanske toponime te da su se njihove prilagodbe hrvatskom fonetskom i fonološkom sustavu svakako dogodile prije 10. stoljeća.²⁴⁸ Među njima je najpoznatiji toponim Kissa, za razliku od romanske Cisse, koji je koristio i Porfirogenet. Toponimija također ide u prilog naseljavanju Hrvata prvenstveno na južnom Pagu te postupno prodiranje prema sjeverozapadu gdje su se duže održali arhaični čakavski govori.²⁴⁹

Politički ustroj Paga u ranom srednjem vijeku još je djelomično nejasan te postoje različite interpretacije. Poznato nam je da su se jačanjem hrvatske kneževine formirale županije te da su njihove granice bile gotovo identične onima antičkih administrativnih okruga.²⁵⁰ Međutim, nejasno je kada točno Pag postaje dijelom hrvatske kneževine te poklapa li se politički ustroj s etničkim promjenama na terenu. Na otoku u vrijeme dolaska Hrvata nije bilo jakog središta, već novodoseljno stanovništvo ulazi u postojeća romanska naselja te se vrši jak asimilacijski proces.²⁵¹ Na sjeveru je tako dominantnije naselje bila Kissa, a na jugu (Stari grad) Pag. Već smo ranije ustanovili da se razlika između sjevera i juga može pronaći i u toponimima gdje je očitija rana hrvatska prisutnost na jugu. Ostaje pitanje kada su se oba dijela otoka objedinila pod zajedničkom upravom. S. Čače se osvrće na djelo Konstantina Porfirogeneta koji otok Pag spominje pod imenom *Skerdakissa* „što se obično uzima kao znak da je otok Pag pripadao romanskoj Dalmaciji, a ne hrvatskoj kneževini u 9. stoljeću.“²⁵² Autor je mišljenja da je u 9. stoljeću Pag bio podijeljen na sjeverniji dio sa središtem u Novalji i na južni dio koji je bio zahvaćen ranim valom hrvatske kolonizacije. Teoriju temelji na tumačenju dvaju ranosrednjovjekovnih ulomaka crkvenog namještaja iz Novalje. Ulomci datirani u 9. stoljeće imaju fragmentarne natpise na latinskom jeziku. S. Čače analizom natpisa uočava osobine vulgarnog govora koje odstupaju od klasičnog latinskog jezika te to objašnjava utjecajem romanske gradske sredine „po svoj prilici Zadra (iako ne smijemo

²⁴⁶ Toponimi Mirić, Mira, Mirine izvedeni su od latinske riječi *murus* te najčešće označavaju položaje s ostacima zidova gospodarskih zdanja, a nerijetko i starokršćanskih objekata. Vidi u: P. Šimunović 1989: 159

²⁴⁷ J. Kunkera 1982: 24

²⁴⁸ P. Šimunović 1989: 138

²⁴⁹ I. Goldstein 1996: 25

²⁵⁰ Isto 26

²⁵¹ P. Šimunović 1989: 141

²⁵² S. Čače 1999: 52

isključiti niti Rab), kao središta bizantske Dalmacije u 9. stoljeću.“²⁵³ Za jug Paga smatra da je bio dijelom hrvatske kneževine što potkrepljuje nalazima hrvatskih grobova na širem području Poveljane. K. Regan i B. Nadilo smatraju da je Pag dijelom hrvatske države od 10. stoljeća te da tada počinje naseljavanje i gradnja novih naselja na mjestu onih antičkih.²⁵⁴ U to vrijeme smještaju i obnovu Kisse te posljedično njeno jačanje u ranosrednjovjekovni centar otoka. Općenito je to za Pag mirnije vrijeme u kojem se događa obnova, kako kastruma tako i sakralne arhitekture.

Kako nam prenosi P. Vežić, Hrvati obnavljaju crkve uz vile, ali i grade nove manje oratorije i privatne kapele koje „zorno govore o trajanju seoskih gospodarstava i njihovih privreda.“²⁵⁵ Stanje paške sakralne arhitekture u srednjem vijeku je zbog loše očuvanosti teško odrediti pa se tako samo za crkvu sv. Ivana (Jerolima) u Vlačićima može sa sigurnošću utvrditi da je razdoblje srednjeg vijeka dočekala u funkciji.²⁵⁶ Međutim, više riječi o sakralnoj arhitekturi bit će u sljedećem poglavlju. Crkva je za pokrštene Hrvate imala sve važniju ulogu kako je sazrijevala i mlada država. To se očituje i osnivanjem biskupije u Ninu. P. Vežić iznosi mišljenje kako je odabir Nina, odnosno Aenone za biskupski grad još jedna od potvrda „kontinuiteta kasnoantičke baštine i simbioze starosjedilaca i došljaka, o njihovom međusobnom prožimanju u vremenu nastajanja nove države i nove biskupije u zaleđu bizantskih gradova Dalmacije.“²⁵⁷ Osnivanje ninske biskupije u 9. stoljeću sa sobom donosi i pitanje crkvene jurisdikcije nad Pagom. Blizina Nina išla bi u prilog prevlasti ninskog biskupa nad zadarskim. Međutim, o ovome gotovo ne postoje povijesni izvori. Tek u 11. stoljeću Petar Krešimir IV. u darovnici ninskom biskupu daruje posjede na Pagu, ali tu darovnicu je N. Klaić isključila kao rapski falsifikat kojim su u kasnom srednjem vijeku Rabljani pokušali umanjiti zadarsko pravo na dio paškog teritorija. N. Klaić zaključuje da ninska biskupija nikada nije protezala svoju duhovnu ovlast na južni Pag.²⁵⁸ Darovnice nam ipak mogu služiti kao potvrda da je u 11. stoljeću definitivno cijeli Pag dio Hrvatskog kraljevstva s obzirom na to da hrvatski kralj dijeli paške posjede. U darovnicama iz 1069. i 1071. godine kralj Petar Krešimir IV. samostanu svetog Krševana u Zadru daruje otok Maun smješten zapadno od Paga, a rapsku crkvu uzima u svoju zaštitu i potvrđuje joj „župu koja je

²⁵³ Referira se na sljedeće natpise „*Domine exau]di oratione(m) me[a](m) et clamur [meus veniat ad te“ i „[... un]a cum coniogfe] sua [...]*“ Isto 60

²⁵⁴ K. Regan, B. Nadilo 2009: 758

²⁵⁵ P. Vežić 2005: 9

²⁵⁶ E. Hilje 1997: 396

²⁵⁷ P. Vežić 2005: 9

²⁵⁸ N. Klaić 1955: 55-57

*bila pod planinama, od kastruma latinski zvanog Murula, a slavonski Stenice, do rijeke Koprive i crkve svetog Jurja u Ravnom, otok Pag s onim što mu pripada.*²⁵⁹ Iz navedenog se može zaključiti da su sjever i jug otoka objedinjeni tek u 11. stoljeću kada Petar Krešimir IV postaje kralj Hrvatske i Dalmacije.

J. Kunkera donosi podatak da su Hrvati upravno središte za čitav otok, Kissu, premjestili iz Navalie-Cisse na područje Trinćela u Staronoyaljskoj uvali te da je tim potezom Navalia opet postala „obična luka za Kissu“ iz koje se prvenstveno išlo na područje Kvarnerića, Neumske otoke te otok Vir.²⁶⁰ Kissa ili Kessa, kao najrazvijeniji centar ranog srednjeg vijeka je u ranom 11. stoljeću bila dijelom kissanske općine u kojoj su se također nalazili i otoci Škrda, Maun i Ilovik. U darovnici iz 1071. godine navodi se da je općinom upravljao rapski knez Mačolin.²⁶¹ Moguće lokacije Kisse uključuju već spomenutu Staronoyaljsku uvalu, brdo Košljun, Jurjevu glavicu nad Caskom te područje današnje Novalje. Ako je suditi po bogatstvu ranosrednjovjekovnih nalaza, Novalja bi u tom slučaju bila najizgledniji kandidat jer većina ranosrednjovjekovne skulpture s otoka dolazi upravo s područja Novalje i uže okolice. Vlast rapskog kneza na području kissanske općine potvrđuje i kralj Koloman 1111. godine.²⁶²

Središte otoka se sve više pomicalo na jug, bliže solanama gdje se pod utjecajem Venecije značajnije počinje razvijati grad Pag. Borba mletačkih duždeva za uspostavom kontrole na dalmatinskom području intenzivirala se oko 1000. godine. Unutarnja politička previranja nakon smrti kralja Stjepana Držislava ostavila su prostor Mletačkoj Republici da preotme kontrolu nad sjevernim dalmatinskim gradovima i Zadrom. Dužd Petar II. Orseolo i njegovi nasljednici više su puta morali potvrđivati svoju vlast na ovom području, posebno u Zadru koji se žestoko opirao. U nastojanjima da održi vlast nad Zadrom, Venecija je nekad činila i ustupke. Kako je sad i Rab bio pod mletačkom upravom, a time i rapski posjedi na Pagu, Kissa se 1174. godine dodjeljuje sinu zadarskog kneza, Rogeriju Maurocenu.²⁶³ Ovaj potez je, naravno, naišao na negodovanje Rabljana koji su polagali pravo na Kissu. To je dovelo do razmirica sa Zadrom koje je morao razriješiti zadarski nadbiskup Lampridije nekoliko godina kasnije tako što je i Rabu i Zadru dao jednako pravo na obrađivanje zemlje i

²⁵⁹ Odredba i potvrda kralja Petra Krešimira IV. o području Rapske biskupije, prijevod Luka Vukušić 2007. godina, Izvor: Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv.I, Zagreb, 1967, str. 123-124. <http://arhinet.arhiv.hr/DigitalniArhiv/Monumenta/HR-HDA-876-7.htm>

²⁶⁰ J. Kunkera 1982: 24

²⁶¹ A. Škunca 2017: 189

²⁶² Isto 190

²⁶³ A. Škunca: 2017: 190

ispašu stoke.²⁶⁴ Međutim, to je samo privremeno dovelo do zatišja sukoba. Obje strane su pokušavale doći do uprave nad cijelim otokom, dok su interesi stanovnika Paga u takvim situacijama često bili u drugom planu. Zadar je 1203. godine opustošio Kissu²⁶⁵ zadavši tako težak udarac otočkom stanovništvu koje se moralo povući u Stari grad Pag, a srednjovjekovno naselje Kissa više nikada nije povratilo ulogu koju je igralo u ranijim stoljećima. Ne čudi stoga da Pag nekada svojevolumno pogoduje Veneciji nadajući se na taj način izboriti za svoju korist.²⁶⁶ Trgovina solju bila je, međutim, prevažan resurs i izvor ekonomske dobiti da bi Mletci ili Zadranici dopustili Pagu samoupravu. Sve veće iskorištavanje prirodno plitkih uvala za ubiranje soli rezultirao je seljenjem središta otoka južnije. Unatoč velikim davanjima posjednicima solana koje su uglavnom bile u vlasništvu zadarskog plemstva²⁶⁷, dolazi do ekonomskog procvata i potrebe za razvojem većeg naselja. Stanovništvo Starog grada Paga se 1443. godine seli u novoizgrađeni, današnji Pag koji je zbog planske gradnje mogao bolje odgovoriti na probleme infrastrukture i stambene gradnje od starog naselja. Pag do danas ostaje najveće naselje na otoku.

Ovim kraćim osvrtom na turbulentna paška zbivanja nakon tisućite godine završavam kronološki pregled političkih, duhovnih, kulturnih i etničkih promjena koje su oblikovale otok od vremena kada Pag postaje dijelom Rimskog Carstva pa do dolaska Hrvata. Svaka promjena političke vlasti direktno je oblikovala paški krajolik iz kojeg danas možemo čitati ispisana stoljeća povijesti ovog otoka. Od rimskih ostataka, fortifikacijske arhitekture i crkava koje prožimaju čitav teritorij Paga, svaki lokalitet nam omogućuje uvid u prošlost i stvaranje slike svijeta kojeg nastojimo oživjeti kroz izučavanje povijesnih izvora i arheološka istraživanja. U sljedećem dijelu rada donosim pregled značajnih lokaliteta. Na sjevernom dijelu otoka sačuvan je najveći broj ranokršćanskih crkava, ali zato tek jedna ranosrednjovjekovna. Na južnom dijelu otoka pak gotovo i nema ostataka ranokršćanskih građevina, ali zato se može pohvaliti ranosrednjovjekovnim crkvama. Četiri primjera fortifikacijske arhitekture kasne antike rasporedila su se ravnomjerno po otoku. Pregled lokaliteta ne donosim podijeljen po povijesnim razdobljima jer su ona često isprepliću te na jednom lokalitetu postoji nekoliko slojeva gradnje. Stoga ću ih iznijeti po geografskim lokacijama počevši od sjevera otoka prema jugu.

²⁶⁴ Isto

²⁶⁵ M. Suić 1953: 37

²⁶⁶ E. Hilje 2011: 106

²⁶⁷ Isto

9. Značajni lokaliteti

9.1. Lun

Lun je uski, izduženi poluotok koji se proteže od smjera sjeverozapada prema jugoistoku gdje se nastavlja na paško kopno. Njegov sjeverni dio je ujedno i najsjevernija točka otoka. Istočna obala Luna gotovo je u potpunosti ogoljena dok je zapadna strana bogatija vegetacijom, posebno velikim maslinicima koji su i danas glavno obilježje poluotoka. Služio je kao područje za ispašu te se na njemu nisu razvila veća naselja.

Sakralna arhitektura poluotoka seže uglavnom u kasni srednji vijek dok bi indicije o ranijim slojevima mogli pripisati jedino crkvi sv. Martina na vrhu punte Luna. A. Šonje tvrdi da je to romanička građevina sagrađena na mjestu ili u blizini ranije ranokršćanske građevine. Tezu potkrepljuje nalazima ranokršćanskog ulomka pilastra i oltarne menze u temeljima pročelnog zida koji, s obzirom na ruševno stanje crkve, nisu sačuvani.²⁶⁸ Ranu dataciju pripisuje joj i J. Kunkera iako tezu ne potkrepljuje materijalnim ostacima.²⁶⁹ Oba autora crkvu smještaju u 6. stoljeće. U djelomično čitljivom tlocrtu se nazire polukružna apsida dok su bočni zidovi bolje očuvani. Građena je rustično, grubo tesanim kamenom obilno vezanim žbukom te su zidovi tanji nego što je uobičajeno za srednjovjekovne crkve na Pagu²⁷⁰ Dostupni ostaci ipak su nedovoljni za pouzdano datiranje pa se o ranokršćanskom ili ranosrednjovjekovnom sloju može samo nagađati. Nešto antičkih ostataka pronađeno je nedaleko crkve sv. Vida u Vidasovim Stanima (Stanovima) koja se spominje 1334. godine. Ostaci antičke keramike i tegula mogli bi ukazivati na dulju povijest lokaliteta.²⁷¹

²⁶⁸ A. Šonje 1981: 19

²⁶⁹ J. Kunkera 1977: 45

²⁷⁰ E. Hilje 1997: 398

²⁷¹ Š. Batović 1992: 77

9.2. Novaljsko područje

9.2.1. Gradska bazilika, Novalja

Crkva Majke Božje od Ružarija nalazi se u središtu Novalje na glavnom gradskom trgu Loža. Često se još naziva i „Mala crkva“. Ova jednobrodna crkva sa zvonikom izgrađena je u 16. stoljeću na ostacima ranokršćanske bazilike. Velika ranokršćanska bazilika ostala je skrivena ispod gradskog trga i današnje crkve, a jedini ostaci koji se mogu vidjeti su apsida, dijelovi mozaika te dijelovi južnog zida prezentirani u otvorenim sondama natkrivenim staklom.

Prvi nalazi na ovom lokalitetu otkrivaju se tijekom pedesetih godina 20. stoljeća prilikom izvođenja građevinskih radova. S južne strane današnje crkve 1950. godine pronađeni su ostaci zidova na dubini od 1.5 metra, stup od ružičaste breče te dva ulomka grede s natpisom koju I. Petricioli smatra ranosrednjovjekovnom.²⁷² Dvije godine kasnije u kamenoj gomili na zapadnoj strani Male crkve pronađeni su mnogobrojni ulomci skulpture za koju se pretpostavlja da je pripadala antičkom i ranosrednjovjekovnom periodu.²⁷³ A. Šonje još 1981. godine navodi kako su brojni nalazi koji su tada otkriveni netragom nestali. Neki ulomci s lokaliteta danas se mogu pronaći u zbirci Stomorica. Prvi konkretan nalaz arhitekture bio je ostatak zida koji se pružao u smjeru istok-zapad, otkriven ispod maloprije spomenute gomile kamenja. Na zapadnoj strani tog zida pronađen je in situ mozaik duljine 30 cm. Mozaik je crvene, bijele i crne boje, a načinjen je od kockica vapnenca, kamena i pečene zemlje položenih u sloj žbuke debljine 30 cm.²⁷⁴ Tek sedamdesetih godina dolazi do otkrića nalaza koji upućuju da se na lokalitetu nalazila ranokršćanska bazilika. Južno od Male crkve 1971. godine pronađena je drvena kutija s bakrenom oplatom, staklena posuda i dva ranokršćanska relikvijara u pravokutnom loculusu na dubini od jednog metra.²⁷⁵ U zaštitnim arheološkim radovima pod vodstvom B. Ilakovca 1974. godine na istočnoj strani crkve pri dubini od 4 metra pronađeni su ostaci polukružnog zida apside s pripadajućim mozaikom.²⁷⁶ Mozaik čine dvije polukružne trake različitih motiva koje se spajaju u tjemenu apside, te omeđuju treći tip mozaika smješten u centru apside. Takva kompozicija ukazuje da bi se

²⁷² I. Petricioli 1952: 108

²⁷³ A. Šonje 1981: 13

²⁷⁴ Isto 14

²⁷⁵ B. Ilakovac 1993-94: 48

²⁷⁶ Isto

moglo raditi o ophodu oko slobodnostojeće klupe.²⁷⁷ Sama apsida širine čak 13.5 metara čini je jednom od najimpozantnijih primjera iz ranokršćanske arhitekture, a „poslije apside u zadarskoj katedrali, najšire je svetište neke ranokršćanske bazilike na području sjeverne Dalmacije“.²⁷⁸ M. Skoblar ističe sličnosti ovakve kompozicije podnog mozaika s crkvom sv. Ivana Evanđelista u Rabu i katedrale u Zadru. Osim sličnosti kompozicije, obje navedene crkve imaju apside „zadarskog tipa“, šire od glavnog broda kao što je i ova novaljska.²⁷⁹

Krajem sedamdesetih godina A. Šonje donosi još nekoliko nalaza, sjeverni perimetralni zid bazilike te dva mozaika. Jedan na položaju Male crkve s motivom učvorenih kružnica prezentiran ispod stakla u današnjoj crkvi te jedan sa zapadne strane nedaleko loculusa u kojem su pronađeni relikvijari, koji motivom odgovara mozaiku apside.²⁸⁰ Šonje ih na temelju stila datira u prvu polovicu 5. stoljeća, odnosno krajem 4. stoljeća obzirom da se drugi spomenuti mozaik nalazi u sloju nižem od ranokršćanske apside. Prema mozaicima datira i crkvu u 5. stoljeće. Bogatstvo nalaza i širina područja na kojem su pronađeni govori u prilog da se ovdje radilo o velikom ranokršćanskom kompleksu. To navodi A. Šonje na zaključak da je crkva vjerojatno imala i južne prigradnje. Nalaze poprečnog zida smatra ostacima transepta, a pretpostavlja i postojanje predvorja, martirija te krstionice zbog čega misli da je moguće da je na lokalitetu postojala bazilika gemina.²⁸¹ S obzirom da se danas na području bazilike rasprostire trg te ostale javne i privatne građevine, cjelokupan tlocrt pretpostavljenog kompleksa nemoguće je utvrditi u cijelosti.

Prvo sustavno istraživanje provodi tvrtka Georheo 2008. godine prilikom kojeg su se revidirala istraživanja B. Ilakovca iz 1974. godine. Provedena su na prostoru Boškinčeva dvora gdje je otkrivena ranokršćanska apsida s mozaikom te prostor ispred Male crkve na kojem su pronađeni ostaci zidova.²⁸² Dvije godine kasnije, u sklopu projekta obnove i uređenja Trga, Arheološki muzej u Zadru pod vodstvom Timke Alihodžić započinje revizijska istraživanja te nadzor građevinskih radova na području Trga Bazilike, Trga Loža i Boškinčeva dvor. Zadnja faza tih istraživanja i zaštitnih radova završena je 2012. godine. Tijekom tih radova otkriveni su ostaci ukupno 33 zida iz različitih razdoblja koji nažalost nisu cjelovito istraženi obzirom da su otkopana samo područja predviđena za polaganje cijevi

²⁷⁷ M. Skoblar 2006: 29

²⁷⁸ E. Hilje 2011: 115

²⁷⁹ P. Vežić 1986: 174

²⁸⁰ A. Šonje 1981: 15

²⁸¹ Isto 16

²⁸² G. Skelac 2009: 456-460

i šahti predviđenih u sklopu uređenja gradskog prostora.²⁸³ Otkriveni zidovi razmješteni su u pravilnom pravokutnom rasteru što navodi na zaključak da potječu iz antičkog razdoblja. Ovim istraživanjima ustanovljena je okvirna dužina ranokršćanske bazilike koja iznosi najmanje 40 metara. Na udaljenosti od 15 metara ispred pročelnog zida bazilike nađeni su ostaci zida za koji se pretpostavlja da je srednjovjekovni bedem dužine 92 metra, a ispred bedema nađeni su mogući ostaci antičke rive.²⁸⁴ Materijalni ostaci poput srednjovjekovnih grobova i kostiju uništeni su ranijim građevinskim radovima.

Nakon svih ovih istraživanja kratko ću pokušati sumirati povijest lokaliteta. Dakle, na temelju otkrivenih zidova pravilnog rastera pretpostavlja se postojanje arhitekture još od antičkog vremena. U skladu s ostalim lokalitetima širom Rimskog Carstva, logično je pretpostaviti da se ranokršćanska bazilika gradi na mjestu već postojećih antičkih građevina. Na prostoru Boškinčeva dvora, iza Male crkve nalaze se ostaci ranokršćanske apside širine preko 13 metara. U njoj su ostaci podnog mozaika koji svojom kompozicijom upućuju na postojanje subseleja, što je potvrđeno posljednjim istraživanjima, kao i to da je apside imala poligonalni vanjski plašt.²⁸⁵ Dataciju te bazilike iznosi još A. Šonje koji na temelju stila mozaika smješta i gradnju crkve u 5. stoljeće. Na podnom mozaiku su također ostaci manje srednjovjekovne apside kasnije crkve. Na prostoru sjevernog broda ranokršćanske bazilike, sedamdesetih godina otkriveni su ostaci mozaika te ostaci još jedne pretpostavljene apside srednjovjekovne crkve. U istom prostoru lijevog broda u barokno vrijeme podignuta je današnja Mala crkva u čijem podu su pod staklom prezentirani ostaci mozaika i srednjovjekovne apside. Skromni materijalni ostaci potvrđuju nam dug kontinuitet naseljenosti od antičkih vremena, raskošnu ranokršćansku baziliku te moguće dvije pregradnje tijekom srednjeg vijeka, jedna na prostoru ranokršćanske apside, druga na prostoru lijevog broda ranokršćanske bazilike. Srednjovjekovne slojeve nemoguće je pouzdano datirati.

Pretpostavka je da se titular crkve posvećene sv. Mariji u kontinuitetu prenosi od najranije crkve pa sve do danas.²⁸⁶ Veličina ranokršćanske bazilike te nalazi relikvijara navodili su brojne istraživače da ovdje smjeste postojanje biskupije. Tu tvrdnju pokušao je među prvima zastupiti još J. Kunkera, između ostaloga i pogrešnim tumačenjem ulomka s

²⁸³ T. Alihodžić 2012: 514-515

²⁸⁴ Isto

²⁸⁵ Isto

²⁸⁶ B. Ilakovac 1993-94: 48

natpisom „*dabet episcopo*“²⁸⁷ što sam već ranije obradila u radu. Ipak, sama činjenica da se raspravlja o postojanju biskupije govori u prilog važnosti ovog lokaliteta koji je među najimpozantnijima na otoku, ako ne i najvažniji. Razloga postojanja tako velikog raskošnog ranokršćanskog kompleksa koji stoji uz bok katedrale u Zadru, vjerojatno će zauvijek ostati misterij.

9.2.2. Cemeterijalna bazilika u Jazu

Na jugozapadnoj strani Novalje, na početku rta zvanog Rtić danas se nalazi kapela sv. Ivana i Pavla iz 19. stoljeća. Poznato je da je na ovom lokalitetu postojalo kasnoantičko groblje, a i danas su unatoč lošem stanju jasno vidljivi ostaci ranokršćanske crkve. U prostoru se da iščitati polukružna apside te ostaci zidova maksimalne visine od otprilike pola metra.

Prva mjerenja crkve početkom 20. stoljeća odradio je M. Abramić koja nije objavio, već njegov tlocrt donosi F. Buškariol tek osamdesetih godina.²⁸⁸ Lokalitet obilazi i I. Petricioli koji o crkvi napominje tek da je ranokršćanska.²⁸⁹ Prvi detaljniji izvještaj donosi A. Šonje²⁹⁰ čiji se tlocrt i mjerenja znatno razlikuju od onih Abramićevih što 2005. godine navodi M. Skoblar²⁹¹ da ponovi mjerenja i utvrdi pravo stanje. Autorica zaključuje da je ispravniji u svojim mjerenjima bio Šonje koji dimenzije crkve procjenjuje na dužinu od 32,35 m (uključujući apsidu) i širinu od 12,5 m.²⁹² Sva tri autora slažu se da je crkva bila trobrodna što potvrđuju ostaci stupova i baza od ružičaste breče. Crkva na istoku završava polukružnom apsidom širine 6,5 metara poduprtom s dva kontrafora te dvije lezene s unutrašnje strane koji sužavaju apsidu na prijelazu u središnji brod. Ova apside također je zadarskog tipa. S obzirom na duljinu crkve, Šonje pretpostavlja postojanje predvorja. M. Abramić je u svom tlocrtu zabilježio postojanje kontrafora na sjevernom zidu, što Šonje u potpunosti izostavlja iz svog tlocrta. Dvojbu je ponovno razriješila Skoblar koja zabilježava 2 kontrafora na sjevernom i 3 na južnom zidu koji ne korespondiraju jedni s drugima.²⁹³

²⁸⁷ Što je opovrgnula A. Kurilić 1994: 196

²⁸⁸ F. Buškariol, Prilozi arheološkoj topografiji otoka Paga na temelju bilježaka Mihovila Abramića, Zagreb 1989.

²⁸⁹ I. Petricioli 1952: 108

²⁹⁰ A. Šonje, Kasnoantički spomenici na otoku Pagu, Peristil 24/1981.

²⁹¹ M. Skoblar 2007: 166

²⁹² A. Šonje 1981: 10

²⁹³ M. Skoblar 2007: 167

Bazilika u Jazu nije arheološki istraživanja, a jedino iskopavanje vrši J. Kunkera 1936. godine. Ostaci koje istražuje Kunkera bili su u znatno boljem stanju nego danas što možemo zaključiti po priči A. Šonje koji kaže da je južni zid bazilike prije Drugog svjetskog rata stajao u visini od čak 6 metara i na njemu se bili vidljivi polukružno zaključeni prozori.²⁹⁴ I Kunkera i Šonje primjećuju postojanje bočnih prostorija sa sjeverne i južne strane bazilike, a s obzirom na točnost Šonjinih mjerenja crkve, donosim njegove mjere i za ove prostorije. Sa sjeveroistočne strane uočio je prostor širine 4,5 metara s dvije prostorije i ostacima podnog mozaika od crnih i bijelih kockica. S jugoistočne strane nalazila se znatno veća prostorija dužine 17 metara. Još jedan dio mozaika pronađen je u južnom brodu do perimetralnog zida načinjen od bijelih i crvenih kockica kamena kojeg je otkrio J. Kunkera.²⁹⁵ Zbog motiva duple helenističke stilizirane pletenice, Šonje mozaik povezuje s onim iz crkve sv Ivana Evanđelista u Rabu, a nalazi kockica plave boje, kao reprezentacija nebeskog svoda, ukazuju da je i konha apside moguće bila ukrašena mozaikom.²⁹⁶ Oba autora razmatraju mogućnost da su bočne prostorije ostaci antičke vile, što opovrgava Skoblar tvrdnjom da se antičke vile nisu gradile na grobljima.²⁹⁷ Uz južni dio apside bila je dozidana predsvodena grobnica pokrivena crijepom. Oko lokaliteta pronađeni su ulomci skulpture među kojima su jonski kapitel, ulomci mramornih stupića te dvije ploče koje je pronašao J. Kunkera.²⁹⁸ Ulomci jedne ploče ukrašeni su s obje strane biljnim i životinjskim motivima, a druga motivom Kristovog monograma, ovcama i stabljikama te se datiraju u 5. stoljeće, a na temelju ulomaka istovjetna je i datacija ranokršćanske bazilike.²⁹⁹ Što se tiče funkcije ploča, Kunkera ih smatra ranokršćanskim plutejima što bi zvučalo uvjerljivo da nam nisu poznate dimenzije ploča. Naime, kada se ulomci spoje, ploče su visine svega 27 centimetara i debljine 6 centimetara.³⁰⁰ Skoblar nagađa da su možda „dekorativne ploče odnosno oplata kojom su se oblagala podnožja zidova ranokršćanskih crkava kao u Santa Maria delle Grazie u Gradu“.³⁰¹ Tvrdi da bi profilacije na poleđini ploče s vinovom lozom onda pomogle boljem prijanjanju, međutim, postavlja se pitanje zašto bi se na poleđini izvodio čitav motiv samo da bi ploča bolje prijanjala? Mišljenja sam da je bliže tragu ipak bio A. Šonje koji ih je smatrao

²⁹⁴ A. Šonje 1981: 9

²⁹⁵ J. Kunkera 1977: 47

²⁹⁶ A. Šonje 1981: 10

²⁹⁷ M. Skoblar 2007: 16

²⁹⁸ J. Kunkera: 1982. 46

²⁹⁹ A. Šonje 198: 12; M. Skoblar 2007: 167

³⁰⁰ Isto 168

³⁰¹ Isto 169

dijelovima oltarne pregrade,³⁰² vjerojatno ulomcima grede koji bi onda bili vidljivi s obje strane. Danas su izloženi u zbirci Stomorica.

Na jugoistočnom dijelu bazilike izgrađena je manja jednobrodna crkva u 19. stoljeću koja se svojim sjevernim zidom naslanja na južni zid bazilike. Postoje indicije da se ona gradi na temeljima ranije srednjovjekovne crkve što se moglo zaključiti po vidljivim spolijama u zidovima i načinu gradnje, posebno očitom na apsidi. Danas te tvrdnje nije moguće provjeriti golim okom jer je crkva zaštićena novim slojem žbuke. Šonje tvrdi da je apsida građena nepravilnim lomljencima s debelim slojem žbuke što bi izgradnju srednjovjekovne crkve po njemu smjestilo u 9.-10. stoljeće.³⁰³ Spolije i rustično zidanje spomenuo je i I. Petricioli koji ipak ne datira crkvu u rani srednji vijek, kao ni E. Hilje koji ju smatra kasnoromaničkom.³⁰⁴ Crkva sv. Ivana i Pavla gradi se u 19. stoljeću. A. Šonje pretpostavlja da crkva preuzima titular one srednjovjekovne, kao i da srednjovjekovna nasljeđuje titular one ranokršćanske što bi bilo u skladu s vremenom širenja kulta ova dva mučenika u 5. stoljeću.³⁰⁵ J. Kunkera međutim taj titular povezuje samo sa crkvom iz 19. stoljeća, dok srednjovjekovnoj crkvi pripisuje titular sv. Andrije s čime se slaže i E. Hilje koji tvrdnju temelji na podacima o crkvi "ultra villam Novalie" koja se u izvorima iz 14. stoljeća opisuje u vrlo lošem stanju.³⁰⁶

Na lokalitetu dakle postoje barem tri sloja gradnje. Najraniji prepoznati sloj je onaj trobrodne ranokršćanske bazilike s bočnim prostorijama koja se vjerojatno napušta u ranom srednjem vijeku. Ukoliko nije bila napuštena, onda je zasigurno na njenim temeljima zbog smanjene potrebe stanovništva izgrađena manja crkva koja je kasni srednji vijek dočekala gotovo urušena. Naposljetku, u 19. stoljeću zbog ponovnog početka korištenja groblja, gradi se na mjestu srednjovjekovne crkve jednobrodna kapela sv. Ivan i Pavla.

³⁰² A. Šonje 1981: 11

³⁰³ Isto

³⁰⁴ I. Petricioli 1952: 108 ; E. Hilje 2011: 117

³⁰⁵ A. Šonje 1981: 11

³⁰⁶ J. Kunkera 1977: 12 ; E. Hilje 2011: 118

9.2.3. Cemeterijalna bazilika u Gaju

Sa sjeverne strane Novalje na lokalitetu zvanom Miri ili Punta Mira nalazilo se još jedno ranokršćansko groblje s pripadajućom bazilikom. Početkom prošlog stoljeća crkva je bila u dobrom stanju što A. Šonje potkrepljuje pričom lokalnih ribara koji su ostatke koristili kao orijentacijsku točku u prostoru te su se mogli vidjeti s položaja bazilike u Jazu.³⁰⁷ Već 1960ih godina zidovi su spali na visinu od oko 60 centimetara ali su se i dalje jasno mogli razaznati temelji crkve. Prva mjerenja i opise, kao i za baziliku u Jazu, donose M. Abramić i A. Šonje. Amaterska iskopavanja lokaliteta izvršio je J. Kunkera koji nailazi na nekoliko sarkofaga i zidanih grobnica, međutim nije objavio rezultate.

Abramić joj dimenzije utvrđuje na 18 metara dužine i 10.25 metara širine dok Šonje ponovno donosi različite dimenzije. On bilježi da je crkva bila duga 23,3 metra i široka 9,15 metara.³⁰⁸ Oba autora slažu se da je crkva bila jednobrodna građevina s pravilno orijentiranom polukružnom apsidom upisanom u začelni zid. Prema M. Abramiću, apsida u prvoj fazi ima i bočne prostorije s obje strane, dok je apsida druge srednjovjekovne faze bila manjih dimenzija i istaknuta, a dužina i širina crkve znatno su smanjene.³⁰⁹ A. Šonje u svom opisu iznosi da je građevina prve faze imala trodijelno svetište čije su bočne prostorije također upisane u začelni zid te da je pročelje crkve bilo ukošeno u odnosu na uzdužnu os prostora. Pretpostavlja da su na pročelju postojala dva ili tri prozora, dok su prozori na bočnim zidovima bili polukružno zaključeni i smješteni visoko na zidu.³¹⁰ Po ostacima ploča i stupića Šonje zaključuje da je crkva imala oltarnu pregradu. Analizira i sačuvani kapitel stupića konzolnog oblika koji ima urezbaren križ čiji se krakovi šire na završecima za koju tvrdi da potječe od stupića bifore sa začelja crkve u tjemenu apside. Za ove tvrdnje ne iznosi razloge, ali moguće je da je i ove informacije dobio usmenom predajom od lokalnog stanovništva. Iako isprva crkvu datira na prijelaz 5. u 6. stoljeće, kasnije prvu fazu gradnje smješta u 4. stoljeće jer je iz Kunkerinih istraživanja saznao da bočne prostorije presijecaju zid ranije, šire apside.³¹¹ To bi značilo da smatra da je prva faza gradnje imala polukružnu apsidu upisanu u zid, ali bez bočnih prostorija, za koje smatra da se dodaju u drugoj fazi gradnje. Pomalo je upitno što takve zaključke donosi na temelju amaterskih istraživanja

³⁰⁷ A. Šonje 1981: 7

³⁰⁸ F. Buškariol 1989: 147 ; A. Šonje 1981: 7

³⁰⁹ F. Buškariol 1989:147

³¹⁰ A. Šonje 1981: 8

³¹¹ Isto 9

kojima nije osobno svjedočio već je informacije dobio od Kunkere. Šonje spominje i postojanje zvonika iz 13. ili 14. stoljeća³¹² od kojega, ako je vjerovati navodu, danas više ništa nije ostalo. U crkvi je bio pronađen i podni mozaik, jednostavniji od onog u Jazu, međutim ni on nije ostao sačuvan.³¹³

Što se tiče tipologije građevine, u literaturi prevladava mišljenje da bazilika pripada krugu građevina koje su se na Jadranu gradile pod utjecajem crkava istočne Sirije. P. Vežić ju pripisuje sirijskom tipu jednobrodne crkve s trapezoidnim pastoforijama poput onih u bazilici sv. Ivana ispred grada u Zadru, te brojnih primjera u Saloni.³¹⁴ A. Šonje uspoređuje ju s bazilikom u Povljima na Braču, bazilikom sv. Lovre u Stobreču,³¹⁵ a zaključke izvodi na temelju rješenja svetišta. Danas su ostaci crkve minimalni te je bez arheoloških istraživanja teško utvrditi pravo stanje. Mogu se uočiti ostaci zida za koji možemo pretpostaviti da je sjeverni zid bazilike. O funkciji crkve dovoljno nam govori činjenica da su oko nje pronađeni sarkofazi i nekoliko zidanih grobnica.³¹⁶ O funkcijama samih pastoforija, teže je sa sigurnošću govoriti, ali ipak možemo pretpostaviti da su u skladu s cemeterijalnim karakterom crkve, mogle imati ulogu sakristije i/ili memorija. Još jedna pretpostavka mogla bi se odnositi i na moguće postojanje predvorja. Ono se doduše ne spominje u literaturi, ali bi bilo u skladu s nekim analogijama crkava ovog tipa, koje su uz pastoforije imale i predvorje.³¹⁷ Istraživanje otežava i činjenica da se bazilika nalazi na privatnom posjedu sa stambenim objektom tik uz ostatke bazilike, a za bolje razumijevanje lokaliteta nužno je arheološko istraživanje.

³¹² Isto

³¹³ M. Suić 1953: 27

³¹⁴ P. Vežić 2005: 121

³¹⁵ A. Šonje 1981: 9

³¹⁶ A. Šonje lokalitet dovodi u vezu s obližnjim kamenolomom u Koludračkim njivama te vjeruje kako se crkva gradi na groblju kamenorezača i klesara. Sukladno tome mišljenju, zaključuje da je crkva napuštena kada i kamenolom, u 7. stoljeću. A. Šonje 1981: 9

³¹⁷ Primjerice salonitanska bazilika u južnom groblju ili bazilike u Stobreču i Povljima. Jednako tako treba istaknuti da postoje i primjeri crkava bez predvorja, primjerice cemeterijalna crkva Sv. Ivana Krstitelja u Zadru pa je moguće da ga uistinu nije imala ni ova. Više u: A. Mišković 2013: 14-17

9.2.4. Dvije kapele istočno od Novalje

A. Šonje spominje ostatke dvije crkve koje se nalaze u neposrednoj blizini Novalje, s istočne strane naselja. "Obje crkvice imaju jednobrodan prostor s polukružnim i izbočenim apsidama."³¹⁸ Lokacija prve crkve je u Vidušinovu vrtu zvanom Mirić. Duga je 9 metara, a široka 4,77 metara. Apsida joj je duboka 1,28 m. Na lokalitetu je pronađen dio stupa od ružičaste breče. Druga crkva se nalazi u Lovrićevoj ogradici zvanoj Miri. Njena dužina iznosi 8 metara, a širina 4,71 m. Apsida je bila dubine jednog metra. Bile su zidane priklesanim lomljencima i žbukom u kojoj je pomiješana sitno tučena opeka što je odlika kasnoantičke gradnje.³¹⁹ Prema navedenim podacima A. Šonje zaključuje da obje crkvice potječu iz 5. ili 6. stoljeća te da su služile kao privatne kapele grobljanskog karaktera.

9.2.5. Stomorica

Južno od Novalje kod naselja Gajac nalaze se ostaci srednjovjekovne crkve za koju se pretpostavlja da se nalazi na mjestu ranije ranokršćanske građevine. Područje ovog lokaliteta je u srednjem vijeku bilo mjesto razgraničenja rapske i zadarske biskupije.³²⁰ Pretpostavka o ranokršćanskoj građevini na ovom lokalitetu temelji se na brojnim ostacima keramike te spolija uzidanih u ostatke srednjovjekovne crkvice te obližnje suhozide.

A. Šonje prema ulomcima kasnoantičke arhitekture pretpostavlja na ovom mjestu postojanje kasnoantičkog naselja. Tvrđnju podupire ostacima „prastarog zida“ sa sjeverne strane crkve za koju tvrdi da je ranoromanička građevina.³²¹ Prema autoru bi taj zid, zbog svoje kvalitetne izrade i debljine mogao biti dio utvrđenog naselja ili rezidencijalnog/gospodarskog imanja. Tvrđi da su na lokalitetu, južno od tog zida postojali kasnoantički grobovi koji su uništeni prekopavanjem terena u prvoj polovici 20. stoljeća.³²² Dvadesetak metara od srednjovjekovne crkve pronađena je veća količina građevinskog materijala u kojoj su bili ostaci kamenog namještaja ranokršćanske crkve među kojima i

³¹⁸ A. Šonje 1981: 12

³¹⁹ Isto

³²⁰ N. Crnković 1995: 71

³²¹ A. Šonje 1981: 19

³²² Isto, 20

ulomci velike oltarne menze.³²³ U zidovima crkve uočavaju se ostaci stupa od breče, ulomci stupića oltarne pregrade te baza pregrade na kojoj je vidljiva udubina za umetanje pilastra.

J. Kunkera na položaju sa sjeverne strane crkve smješta postojanje ranokršćanske bazilike sv. Mauricije čije se ruševine spominju u srednjovjekovnim ispravama o razgraničenju prostora između Raba i Zadra.³²⁴ A. Šonje prema ovom podatku zaključuje da je crkva onda vjerojatno bila posvećena lokalnoj mučenici Mauriciji koja nije bila kanonizirana. N. Crnković tumači te isprave tako da se po njemu radi o krivoj interpretaciji titulara jer se u ispravi iz 1289. spominje sancta Maricia, a u ispravi iz 1292. sancta Mauricija. Autor zaključuje da pisac prve isprave unosi pučki naziv lokaliteta koji u drugoj ispravi dobiva latinski oblik „pa je Stomoricu, sv. Mariju, greškom pretvorio u sv. Mauriciju.“³²⁵ Lokalitet nije arheološki istražen te se danas nalazi na privatnom posjedu.

9.3. Područje Stare Novalje

Stara Novalja s uvalom Trinćel nalazi se na sjeveru otoka. Razaranjem Kisse 1203. godine, njeno stanovništvo moralo se preseliti. Centar naseljenosti seli se na područje današnje Stare Novalje koja je djelovala kao glavno naselje sjevernog dijela otoka sve do 15. stoljeća. Njena važnost kasnije se smanjila, ali je do danas zadržan kontinuitet naseljenosti.

Na ovom području ne postoje pouzdani dokazi o ranokršćanskim ili ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, ali postoje indicije da bi se takvi objekti mogli nalaziti na nekoliko lokaliteta. A. Šonje spominje crkvu sv. Križa na Trinćelu s čije su južne strane postojali ostaci starokršćanske crkve križnog tlocrta jednakih krakova.³²⁶ Njeni ostaci uništeni su nakon Drugog svjetskog rata krčenjem livade za potrebe vinograda. Autor navodi da je na Trinćelu postojao kasnoantički zaselak ”nastao na području antičke stambeno gospodarske zgrade u vlasništvu carske obitelji Antonina“ što potvrđuje pronađeni kamen iz ostataka vile na kojem je natpis “domus Antonini”.³²⁷ Šonje kaže da je crkva bila bez apsidalnih izbočina i bez tragova elemenata koji bi na mjestu križišta podržavali kupolu. I tu je pronađen jedan ulomak s ostatkom dijela križa koji je po Šonji stiliziran jednako kao i onaj

³²³ E. Hilje 1997: 450

³²⁴ J. Kunkera 1977: 12-13

³²⁵ N. Crnković 1995: 68

³²⁶ A. Šonje 1981: 19

³²⁷ Isto

iz sv. Jurja nad Caskom. E. Hilje se osvrće na podatke A. Šonje te navodi da je Šonje ovu crkvu pogrešno nazvao sv. Križem, te da se ovdje zapravo radi o crkvi sv. Kristofora na istom mjestu.³²⁸

Kasnoantički ostaci spominju se i u Petriku na sjeverozapadu Stare Novalje u kojoj se nalazi crkva sv. Petra. A. Šonje spominje da se zapadno od ostataka napuštene crkve nalazio ostatak zida s prozorom koji je oblikovan „poput prozora koji je postojao na južnom zidu porušene starokršćanske bazilike u Jazu“.³²⁹ Također spominje i pleterni ulomak koji je bio uzidan u crkvu sv. Petra u Petriku. E. Hilje sadašnju crkvu datira u 16. ili 17. stoljeće, ali zbog spolija i ulomaka antičke keramike pretpostavlja da je povijest lokaliteta strija od crkve.³³⁰

9.4. Svetojanj

Na sjeverozapadnoj strani otoka u zaštićenoj uvali na obali Velebitskog kanala, nalazi se poluotok Svetojanj ili Sutojanj na kojem se uzdižu ostaci istoimene utvrde iz 6. stoljeća. A. Šonje bio je prvi koji je na ovom lokalitetu prepoznao ostatke utvrde.³³¹ Kasnije se njome ponajviše bavio Ž. Tomičić koji lokalitet prvi puta istražuje 1990. godine te u njemu prepoznaje ostatke 6.stoljeća.³³²

Površina od oko 3 hektara prekrivena je gustim ostacima arhitekture.³³³ Na samoj litici podignuti su zidovi koji su tvorili utvrdu višekutnog tlocrta s kulama na zapadu i jugu. U utvrdi su prepoznati ostaci pravokutne cisterne u južnom dijelu te ostaci stambenih zgrada s unutarnje strane zidova. Na južnoj strani utvrde, na najužem dijelu poluotoka nalazio se bedem debljine 2 metra uz čije podnožje je bilo položeno kamenje kao dodatno ojačanje bedema tzv. *protheizma* uobičajena u vojnom graditeljstvu kasne antike.³³⁴ Na samom vrhu litice koji je bio odsječen da se dobije ravna površina, Ž. Tomičić sa sigurnošću smješta ostatke sakralne građevine pravokutnog tlocrta koja se protezala u smjeru istok-zapad, međutim ne spominje nikakve ostatke moguće apside koji bi navodili da se radi o crkvi.

³²⁸ E. Hilje 2011: 113

³²⁹ A. Šonje 1981: 19

³³⁰ E. Hilje 2011: 123

³³¹ A. Šonje 1975: 286

³³² Ž. Tomičić 1990: 144-146

³³³ Ž. Tomičić 1996: 292

³³⁴ Isto 296

Lokalitet je također posjetio E. Hilje koji spominje da upravo na ovom mjestu pronalazi fragment fino klesanog kamena.³³⁵ Utvrda je bila građena kamenom lomljencem s bogatom upotrebom veziva. Autor zaključuje da je utvrda izgrađena u 6. stoljeću u vrijeme Justinijanove rekonkviste te da je imala ulogu u širem obrambenom sustavu diljem Jadrana. Utvrda je nadzirala područje Velebitskog i Paškog kanala, a mogla je izravno komunicirati s nasuprotnom utvrdom u Prizni s druge strane Velebitskog kanala, kao i s utvrdom na Barbatu na otoku Rabu.

Toponim lokaliteta objašnjava J. Kunkera koji ga dovodi u vezi s crkvom sv. Agneze, odnosno Janje iz čijeg imena se izvodi naziv Svetojanj.³³⁶ Ovakav toponim ukazuje da je na lokalitetu vjerojatno postojala sakralna građevina što potvrditi mogu jedino arheološka istraživanja, iako nam je iz primjera, kako na Pagu, tako i u okolici, vidljivo da su utvrde u svom sklopu uglavnom uvijek imale sakralne objekte. Danas su zidovi mjestimično očuvani na nekim dijelovima do visine od otprilike 3 metra, a s obzirom na jake nalete vjetrova s Velebita, ne čudi što nema više ostataka.

9.5. Casko područje

9.5.1. Sveti Juraj iznad Caske

Sjeverno od Caske uzdiže se otprilike 50 metara visoko brdo na čijem vrhu se nalaze ostaci utvrde i crkve sv. Jurja iz 14. stoljeća. Po crkvi se imenuje i brdo koje se naziva Jurjeva glavica. Crkva se nalazi u istočnom kutu utvrde na čiji istočni i sjeverni zid se oslanja. Ostatke utvrde i crkve zabilježili su još M. Sabljar u 19. stoljeću te Gj. Szabo 1929. godine.

Prvi ju objavljuje I. Petricioli koji ju posjećuje 1950. godine te ju nalazi u još vrlo dobrom stanju jer su tek svod i jugozapadni zid bili urušeni, a sjeverni zid imao je očuvan i zvonik na preslicu.³³⁷ Opisuje da ima dva nejednaka traveja preosvođena križnim svodom te polukružnom apsidom upisanom u začelni zid. U manjem traveju uočio je uzidan starokršćanski impost, a u većem, na sjevernom uglu fragment ploče s pleternim ukrasom.³³⁸ Napominje kako je već ranije s ovog lokaliteta nekoliko ulomaka s pleternom skulpturom preneseno u Arheološki muzej u Zadru. Dio tih ulomaka uočen je godinu dana ranije kada crkvu posjećuje C. Fisković na akademskom putovanju u organizaciji JAZU. On je u

³³⁵ E. Hilje 2011: 124

³³⁶ J. Kunkera 1977: 46

³³⁷ I. Petricioli 1952: 106

³³⁸ Isto 108

zidovima crkve također zabilježio nekoliko spolija među kojima su manji pilon s uklesanim križem duljeg glavnog kraka za koji sugerira da je starokršćanski, zatim ulomak grede s troprutom pletenicom i kukama te komad pleternog pluteja uzidan na pročelje. Na tom putovanju 1949. nalaze „nekoliko pleternih ulomaka, dva komada zabata s reljefom pauna vjerojatno s ciborija, ulomak pluteja s pleterom i ružom, ulomak s kukama i natpisom ORV u kojemu se ističe romboično „O“.³³⁹ Te ulomke pronašli su na kamenim međama ispod crkve i prenijeli ih u zadarski muzej. Oba autora su dio ulomaka pripisala starokršćanskom vremenu, a dio ranosrednjovjekovnoj crkvi čiji ostaci su kasnije uzidani u crkvu sv. Jurja. S njima se slaže A. Šonje koji pretpostavlja postojanje starokršćanske crkve na jugoistočnom uglu utvrde akropolskog karaktera koja u ranom srednjem vijeku dobiva novu pregradnju.³⁴⁰ U začelnom zidu vidi zazidani prostrani prozor s polukružnim lukom koji smješta u starokršćansku fazu.

Što se tiče datacije same utvrde, ona se smješta u 6. stoljeće što se osim po arhitekturnim značajkama, potkrijepljuje i nalazom zlatnika u južnom dijelu utvrde na mjestu pretpostavljenih stambenih prostorija.³⁴¹ Crkvom i utvrdom se u novije vrijeme bavio K. Regan koji 2000. godine obilazi i rekognoscira utvrdi. Donosi novi tlocrt zdanja te obavlja mjerenja. Zidove utvrde procjenjuje na 23 metra sa svake strane. Dužinu crkve utvrđuje na 9.2 metra, a širinu na 5.4 metra.³⁴² Utvrdi datira u 6. stoljeće što također temelji na pronalasku bizantskog zlatnika, tehničari gradnje grubo obrađenim kamenom povezan vapnenom žbukom te postojanjem crkve u utvrdi za što tvrdi da je uobičajeni inventar bizantskih utvrda.³⁴³

Višegodišnja, sustavna arheološka istraživanja lokaliteta započinju 2009. godine pod vodstvom R. Jurića i Aleksija Škunce. Radovi su uglavnom bili koncentrirani na samu crkvu i prostor oko nje. Prvi značajniji nalaz otkriven je 2010. godine kada se otkopava grob s ostacima djevojčice i nakitom iz ranog srednjeg vijeka. Pronađene su „brončane naušnice s jednom jagodom, zatim jedan srebrni prsten s krunom te brončana ogrlica kakva dosad nije pronađena ni u jednom starohrvatskom grobu“ te se po tome grob može datirati u 10. ili 11. stoljeće.³⁴⁴ U narednim kampanjama istražen je prostor ispred pročelja crkve, ostale prostorije

³³⁹ C. Fisković 1953: 52

³⁴⁰ A. Šonje 1975: 287

³⁴¹ Ž. Tomičić 1993: 92

³⁴² K. Regan 2002: 145

³⁴³ Isto 148

³⁴⁴ R. Jurić, A. Škunca 2011: 487

utvrde te dio bedema. Pronađeno je ukupno 14 grobova od kojih većina bez grobnih priloga, osim već spomenuti grob djevojčice, novi zidovi, ostaci keramike te pokoji ulomak skulpture.

Dosadašnja istraživanja su u skladu s ranijim pretpostavkama o lokalitetu. Postojanje antičke utvrde sugerira pravilnost sklopa kao i način gradnje u kojem se plato za utvrdu formira otklesavanjem kamena živca.³⁴⁵ Ostaci zidova koji se podvlače ispod kasnosrednjovjekovne crkve, te zidova ispod groba iz 10. ili 11. stoljeća otkrivaju da je lokalitet pregrađen u ranom srednjem vijeku. Utvrda se nalazi na strateški vrlo povoljnom položaju s kojeg se pruža pogled prema Rabu i Lošinju, ali i prema Paškom zaljevu. Utvrda je zasigurno bila u komunikaciji s obližnjom utvrdom Svetojanj, kao i istoimenom utvrdom poviše grada Paga. Crkva je u funkciji ostala sve do 19. stoljeća.

9.6. Južni dio otoka

Južno od današnjeg grada Paga stoji ostaci Staroga grada. Centar naselja bila je zborna crkva svete Marije koja se gradi u 14. stoljeću, a u 15. stoljeću se stanovništvo seli u novoizgrađeni Pag. Tijekom stoljeća brojni ostaci Starog grada su uništeni tako da je teško govoriti o građevinama iz ranokršćanskog ili ranog srednjeg vijeka. Od dvadesetak crkava koje se spominju na ovom području, cjelovito je ostala sačuvana tek crkva svete Marije, ostaci dvije crkve su vidljivi kao ruševine dok su ostale gotovo potpuno nestale.³⁴⁶ Tek za dvije crkve imamo podatke koju ukazuju da bi mogle pripadati ranokršćanskom vremenu. Prva je crkva sv. Marije Stare čiji ostaci nisu identificirani. Spominje se u dokumentima iz 14. stoljeća kao „veteris“ pa se prema tome zaključuje da je mogla biti ranokršćanska.³⁴⁷ Druga crkva je ona sv. Ivana Krstitelja s južne strane zborne crkve, a u dokumentu iz 15. stoljeća navodi se kao crkva sv. Ivana Starog te joj se također pripisuje ranokršćansko podrijetlo. E. Hilje pretpostavlja da je uništena izgradnjom franjevačkog samostana u 16. stoljeću. Takva datacija crkava potkrepljuje se primjerom ranokršćanskog pluteja pronađenog 1979. godine uzidan u kompleks samostana.³⁴⁸ Navodi se da je u gradu pronađen i ranokršćanski sarkofag koji se kasnije premješta u Lun, gdje se i danas nalazi.³⁴⁹

³⁴⁵ E. Hilje 2011: 128

³⁴⁶ Isto 140

³⁴⁷ Isto 149

³⁴⁸ Isto

³⁴⁹ J. Kunkera 1977: 46-47; A. Uglešić 2002: 72-73

9.6.1. Sveti Juraj nad Pagom

Sa sjeverne strane Paga nalazi se oko 25 metara visoka litica na kojoj se nalaze ostaci crkve sv. Jurja i velike utvrde. Kompleks je smješten na otprilike jedan i pol kilometar udaljenosti od centra grada.

Crkvu je prvi objavio I. Petricioli 1952. godine, a već su u njegovo vrijeme ostaci bili skromni. Navodi da je bila jednobrodna građevina dužine 7 i širine 3 metara s dubokom potkovastom apsidom.³⁵⁰ Prigrađeni pilastri spojeni slijepim lukovima dijelili su prostor na tri traveja i nosili svod što autor potvrđuje ostacima na podu i pričama lokalnog stanovništva koji su pamtili crkvu. Podno litice pronašao je kameni prag ulaznih vrata. Petricioli ju smješta među “preromaničke i ranoromaničke crkvice slobodnih oblika”, a argumenti za tvrdnju su mu originalni i nepravilni tlocrt, slijepi lukovi, pilastri bez imposta i rustično zidanje.³⁵¹ Zanimljivo je da I. Petricioli primjećuje ogradni zid pred crkvom, ali zaključuje da on nije bio fortifikacijskog karaktera. Ostatke utvrde na lokalitetu prvi je primijetio Ž. Tomičić 1989. godine što do tada nije bilo poznato ni struci ni okolnom stanovništvu.³⁵² Utvrda je bila trapezoidnog oblika duga 83 metra u smjeru istok-zapad te na najširem dijelu širine 74 metra. S unutarnje strane bedema protezao se niz pravokutnih građevina koje smatra stambenim objektima. Sa zapadne strane utvrde nalazila se kvadratna kula, sa sjeverne poligonalna, a s južne strane trokutasta kula. Postojanje ovakvih kula pomaže pri dataciji utvrde koju Ž. Tomičić smješta u 6. stoljeća. U vrijeme cara Justinijana dolazi do gradnje novog tipa utvrda koji se prilagođava terenu i različitim oblikom kula.³⁵³ Zbog skromnih ostataka crkve, Ž. Tomičić ne iznosi pouzdano mišljenje o istovremenoj gradnji crkve i utvrde. Obzirom da je titular sv. Jurja bio posebno omiljen u Justinijanovoj epohi, on nagađa da se titular crkve prenosi još od 6. stoljeća. Na temelju naknadno prigrađenih pilastara zaključuje da je svakako imala barem jednu pregradnju u predromaničko vrijeme³⁵⁴, kao što je ustanovljeno i drugdje na otoku.

Položaj utvrde na vrhu litice omogućavao je pregled prometa nad Paškim zaljevom i Podvelebitskim kanalom. Na lokalitetu su sada vidljivi minimalni ostaci nekadašnje utvrde i crkve. Najuočljiviji je dio naknadno dodanog kontrafora s južne strane te djelić

³⁵⁰ I. Petricioli 1952: 106

³⁵¹ Isto

³⁵² Ž. Tomičić 1988: 31

³⁵³ Ž. Tomičić 2015: 112-113

³⁵⁴ Isto 115

sjeveroistočnog kuta broda. Zbog velike izloženosti naletima vjetra pitanje je koliko dugo će ti skromni ostaci još biti vidljivi.

9.6.2. Samostan i crkva svetog Petra u Prosiki

Zapadno od centra grada Paga nalazi se prostor Prosike na kojem su se smjestile zgrade magazina soli. Još iz dokumenata srednjeg vijeka poznato je da su se na ovom području nalazili ostaci samostana i crkve sv. Petra. Prvi spomen seže još u 12. stoljeće u spisima crkve sv. Krševana u Zadru prema kojima benediktinci u Pagu u čast sv. Petra dobivaju u posjed vinograd na Viru, a u 13. stoljeću prvi se puta spominje i samostan.³⁵⁵ Crkva sv. Petra spominje se u kontekstu izgradnje novog grada Paga. Naime, ona je trebala poslužiti kao uzor za gradnju nove crkve sv. Antuna te imati istovjetne dimenzije.³⁵⁶

M. Suić u svojoj monografiji o Pagu samostan pogrešno smješta na mjesto magazina te kaže da „ostatke crkve treba tražiti u masivnim arkadama koje čine peto skladište soli na Prosiki.“³⁵⁷ Datira ih u 11. stoljeće. Ispravan položaj crkve može se naći na mletačkoj karti paške uvale iz 1808. godine na kojoj se crkva nalazi jugozapadno od magazina soli. Ova karta poslužila je kao vodič prilikom početka arheoloških istraživanja lokaliteta 2014. godine s obzirom da na terenu nije bilo ostataka koji bi upućivala na lokaciju crkve. Istraživanje je proveo Arheološki muzej u Zadru pod vodstvom Hrvoje Manenice. Ispred sedmog magazina soli otkriveni su ostaci kvadratne apside, zidovi broda južne strane, pročelni zid na zapadu te ostaci sjevernog zida koji se nalazi direktno uz cestu te je zbog toga devastiran ranijim građevinskim radovima. Unutar ove građevine, pronađeni su i zidovi ranije, manje crkve s polukružnom apsidom. Jednobrodna građevina imala je po tri lezene sa svake strane koje su držale bačvasti svod i prostor dijelile na četiri traveja. Dužina joj je 12.6 metra, široka je 5.8 metara.³⁵⁸ Na lokalitetu nisu pronađeni ulomci crkvenog namještaja što se može objasniti činjenicom da su ostaci nekoliko puta bila namjerno uklonjena, posljednji put u 19. stoljeću kada austrijska uprava gradi 3 magazina soli. Starija crkva datira se u vrijeme predromanike

³⁵⁵ H. Manenica 2017: 178

³⁵⁶ C. Fisković 1953: 65-66

³⁵⁷ M. Suić 1953: 33

³⁵⁸ H. Manenica 2016: 557-559

od 9. do 11. stoljeća na temelju tlocrtnih karakteristika koje su slične crkvi sv. Nikole u Povljani.³⁵⁹

Crkva i samostan ostali su u funkciji do 15. stoljeća kada se lokalitet napušta, a sakralne građevine uništavaju u ratnim zbivanjima. Na mjestu crkve je u 16. stoljeću podignuta malo veća crkva s kvadratnom apsidom istog titulara. Lokacija samostana je i danas nepoznata, a možemo pretpostaviti da se on mogao nalaziti na mjestu magazina soli.

9.6.3. Sveti Nikola u Povljani

Na južnom dijelu otoka nalazi se naselja Povljana čija povijest seže još u antičko doba. Kilometar jugozapadno od naselja uz obalu se nalazi groblje te u njemu crkvica sv. Nikole koju možemo smatrati jedinim pravim ostatkom ranosrednjovjekovne sakralne arhitekture na otoku.

Na lokalitet se među prvima osvrće još M. Sabljar koji spominje da je u blizini groblja „njegdar manastir duvnah bio.“³⁶⁰ Crkvu je prvi obišao i istražio I. Petricioli 1959. godine. Opisuje crkvu kao jednobrodnu longitudinalnu građevinu s polukružnom apsidom okrenutom prema istoku. Vanjština joj je vrlo jednostavna bez ukrasa, a krov lađe i apside pokriveni su škrlama. I. Petricioli primjećuje da dovratnik s južne strane pokazuje tragove antičke profilacije.³⁶¹ Donosi da je duljina crkve 11.8 metara, a širina 4.75 metra. U unutrašnjosti se nalaze po tri istaknuta polupilona koji ju dijele na četiri traveja i podupiru bačvasti svod. Apsida širine dva metra malo je pomaknuta u odnosu na centralnu os građevine, a u njoj se nalazi oltarna ploča na pravilno isklesanom stupu za koju autor pretpostavlja da je originalna. U unutrašnjosti su bili nalazi grobova među čijim nadgrobnim pločama je Petricioli pronašao ulomke tranzene za koju mu je lokalno stanovništvo reklo da se nalazila nad portalom.³⁶² I. Petricioli uočava pod oštećenom žbukom da je crkva građena od grubo lomljenog kamena s puno veziva. S obzirom na veliku količinu dijelova antičkih tegula u građevnom materijalu te ostatke dovratnika s antičkom profilacijom, autor zaključuje da se dosta građevnog materijala

³⁵⁹ I. Petricioli 1963: 173

³⁶⁰ Citat M. Sabljara donosi R. Jurić. Vidi u: R. Jurić 1996: 245. Zanimljivo da Ostojić smatra da je do crkve bio hospicij susjedne opatije. Vidi u: I. Ostojić 1963: 135

³⁶¹ I. Petricioli 1963: 171

³⁶² Isto 173

zasigurno iskorišteno sa neke starije građevine, što potkrijepljuje postojanjem još nekih starih ostataka 400 metara južno od crkve. Crkvu datira u razdoblje između 10. i 11. stoljeća³⁶³

Arheološki je istražena 1991. godine pod vodstvom Z. Brusića i R. Jurića. Što se tiče prostornog rješenja R. Jurić potvrđuje Petriciolijev opis. U vrijeme istraživanja više nisu bili vidljivi ostaci fresaka koje je ranije spomenuo I. Petricioli. R. Jurić navodi da su u unutrašnjosti, kao obložnice dvaju grobova, pronađena dva ulomka zabata oltarne pregrade koja se mogu spojiti.³⁶⁴ Ukrašena je križem, kukama i biljnim motivima. Ispod križa je prikazana četveronožna životinja ispod koje teče djelomično sačuvana četveropruta pletenica. Ulomak stilski povezuje s ulomkom pilastra iz crkve sv. Marije u Ninu i datira u 10.-11. stoljeće. Autor kaže da je još jedan sličan ulomak, vjerojatno te iste cjeline, uzidan u kući Piazza u Ninu, a pretpostavlja da toj cjelini pripada i ulomak iz Arheološkog muzeja u Ninu.³⁶⁵ Sukladno dataciji ulomaka, datira i crkvu u isto razdoblje iako napominje da mu je P. Vežić rekao kako je crkva bila ranokršćanska, pregrađena u ranom srednjem vijeku. P. Vežić tvrdi da je na lokalitetu postojala antička villa rustica i ranokršćanska crkva pored nje.³⁶⁶ Takvo mišljenje iznosi i nekoliko drugih autora, primjerice K. Regan i B. Nadilo koji vjeruju da je crkva izvorno bila podignuta kao manja građevina u 5. ili 6. stoljeću. Mišljenje temelje na pronađenih dijelova kamenog namještaja i organske nepovezanosti pilona s bočnim zidovima³⁶⁷

Povljana tako pokazuje kontinuitet naseljenosti od antičkog vremena te kroz srednji vijek. Naselje koje je nekada postojalo oko crkve se u 15. stoljeću preselilo, a crkva sv. Nikole je do danas ostala u funkciji. Vrlo dobro je očuvana te služi kao grobljanska kapela.

³⁶³ Isto 174

³⁶⁴ R. Jurić 1996: 246

³⁶⁵ Isto

³⁶⁶ P. Vežić 2005: 107

³⁶⁷ K. Regan, B. Nadilo, Starokršćanske i predromaničke crkve otoka Paga, Građevinar 61, (2009) 8, 760

9.6.4. Crkva svetog Jerolima (Ivana) u Vlašićima

Na krajnjem južnom dijelu otoka u plodnoj uvali desetak kilometara od Poveljane, smjestilo se naselje Vlašići. Pretpostavka je da se ovdje u antičko doba nalazilo rimsko stambeno gospodarstvo.³⁶⁸ Crkva se prvi puta spominje u 13. stoljeću, a zanimljiv je i zapis iz 1603. godine koji navodi crkvu sv. Jerolima, dok ostatke na sjeveru crkve opisuje kao kapelu i krstionicu sv. Ivana.³⁶⁹

Takav opis naveo je brojne istraživače da ju smatraju ranokršćanskom dvojnomo bazilikom. Tako ju opisuje I. Petricioli na što ga navodi veličina apside i ostatak antičkog stupa ispred crkve.³⁷⁰ S njim se slaže i E. Hilje koji kaže da s dosta sigurnosti može pretpostaviti da je crkva sačuvala izvorni oblik ranokršćanske dvojne bazilike sve do prošlog stoljeća.³⁷¹ Oba autora slažu se da je crkva vjerojatno ostala u funkciji kroz čitav srednji vijek. Međutim, istraživanja na terenu ipak bi mogla ukazati da se ne radi o dvojnoj ranokršćanskoj građevini, već o ranokršćanskom oratoriju posvećenom sv. Ivanu Krstitelju. Crkva je bila jednobrodna građevina dimenzija 11x 5 metara s izvana poligonalnom, a iznutra polukružnom apsidom. U unutrašnjosti je imala naknadno dodane pilone prislonjene uz bočne zidove kao što je to slučaj i u Poveljani.³⁷²

Arheološka istraživanja provedena su 2014. godina pod vodstvom Ante Miloševića iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Dvotjedna istraživanja potvrdila su pretpostavke o postojanju ranokršćanskog oratorija adaptiranog najvjerojatnije u ranoj romanici kada je dobio pilone i svod, dakle kao i sv. Nikola u Poveljani. Između prostora oratorija i crkve postojao je otvor što potvrđuje međusobnu komunikaciju tih objekata.³⁷³ Također su pronađene antičke spolije ugrađene unutar dovratnika i pilona koje potječu ili iz izvorne crkve ili antičkog objekta u blizini.

³⁶⁸ P. Vežić 2005: 81

³⁶⁹ K. Regan, B. Nadilo 2009: 760

³⁷⁰ I. Petricioli 1952: 108

³⁷¹ E. Hilje 1997: 396

³⁷² K. Regan, B. Nadilo 2009: 761; P. Vežić 2005: 81

³⁷³ “ARHEOLOŠKO OTKRICE NA PAGU Povijest Vlašića starija za 1000 godina!” <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/regional/foto-arheolosko-otkrice-na-pagu-povijest-vlasica-starija-za-1000-godina-434358>

9.6.5. Utvrda Veliki Sikavac

Na krajnjem jugu otoka nalaze se otočići Veliki i Mali Sikavac. Na Velikom Sikavcu ustanovljeno je postojanje velike utvrde te ostaci crkvice. S ovog položaja mogao se nadzirati prostor Ljubačkih vrata i prostor solana uz istočnu obalu Ljubačkog zaljeva.

Podaci o utvrđi prvi su puta u literaturi objavljeni tek 2013. godine u Arheološkoj karti otoka Paga autora I. Oštarića i A. Kurilić. I. Oštarić lokalitet obilazi 2010. godine te ga na temelju ostataka utvrde interpretira kao moguću bizantsku utvrdu.³⁷⁴ Prva preliminarna istraživanja provodi Arheološki muzej u Zadru 2013. godine pod vodstvom S. Gluščevića. S obzirom na izrazitu količinu kamena na otočiću, bilo je teško prepoznati ostatke utvrde na terenu, ali se oni znatno bolje očituju na zračnim snimkama iz 2012. godine. Uočava se da se utvrda sastoji od dva trapezasta dijela od kojih je sjeverni ravniji, a jugoistočni se pod blagim kutem lomi prema obali. Utvrda je opasana bedemom debljine 1.8 metara vezanim obilnim malterom.³⁷⁵ Imala je 6 istaknutih pravokutnih kula. U unutrašnjosti su prepoznati ostaci barem 23 prostora nepoznate funkcije. Istraživanjem unutrašnjosti otkrili su se brojni nalazi keramike među kojima i niz ulomaka bizantskih amfora. S. Gluščević to uzima kao potvrdu da je utvrda građena tijekom Justinijanove epohe.³⁷⁶

Jugozapadno od utvrde postoje skromni ostaci crkvice. Djelomično su očuvani ostaci sjevernog zida i polukružne apside. Jednobrodna građevina orijentirana je u smjeru istok-zapad te je građena obilnom upotrebom žbuke. U istraživanju objekta definiraju se južni i zapadni zid na kojem je bio ulaz. S vanjske strane apside uočava se još jedan polukružni zid, moguće također apside, s pravokutnim proširenjem prema jugu. S. Gluščević pretpostavlja da se može raditi o ranijem sloju sakralne građevine.³⁷⁷ Datacija crkvice se za sada okvirno smješta u široko razdoblje od 10. do 15. stoljeća.³⁷⁸ O titularu građevine možemo samo nagađati. Na venecijanskoj karti iz 18. stoljeća koju nam donosi J. Faričić otočić se označava toponimom „S. Barb.“, a na Zavoreovoj karti s početka 19. stoljeća otočić i crkva na njemu označava se toponimom „S. Barbara“.³⁷⁹ M. Granić otkriva podatke iz 12. stoljeća u

³⁷⁴ I. Oštarić, A. Kurilić 2013: 272

³⁷⁵ S. Gluščević, D. Grosman 2015: 133

³⁷⁶ Isto 140

³⁷⁷ Isto 132

³⁷⁸ S. Gluščević, D. Grosman 2014: 475

³⁷⁹ J. Faričić 2011: 543-545

zadarskom arhivu prema kojima je crkva bila posvećena sv. Fabijanu i Sebastijanu, međutim titular još uvijek nije sa sigurnošću potvrđen.³⁸⁰

Temeljem građevinskih karakteristika i ostataka keramike izgradnja sklopa smješta se u 6. stoljeće kao dio utvrda koje štite plovni put od Konstantinopola prema Raveni i Akvileji. Brojna pitanja o utvrdi su još otvorena. Primjerice, nije poznato gdje se nalazio ulaz te je li utvrda funkcionirala stalno ili povremeno. Položaj utvrde također je teško pristupačan jer zaljevi na otoku nisu pogodni za pristajanje zbog male dubine i izloženosti vjetru što postavlja pitanje o opskrbi utvrde.³⁸¹ Nejasna je i veza utvrde sa sakralnim objektom, ali vjerojatno je za pretpostaviti da su u nekom periodu obje bile u funkciji istovremeno. Po nalazima keramike pretpostavlja se da je utvrda živjela još i kroz prva stoljeća novog vijeka.

³⁸⁰ S. Gluščević, D. Grosman 2015: 141

³⁸¹ Isto 127

10. Zaključak

Nakon terenskog uvida u stanje lokaliteta, proučavanja literature i arheoloških istraživanja, pokušat ću ukratko sumirati otkrivene podatke. Promjene pejzaža od razdoblja kasne antike ponajbolje možemo proučiti na sjeveru otoka, odnosno u novaljskom području. Nakon dolaska Paga pod rimsku vlast, nadominantnije naselje na otoku je Cissa u današnjoj Caskoj. Ovo je jedino mjesto na otoku na kojemu su barem djelomično istraženi ostaci rimskodobnog imanja. Njegovo trajanje se, sudeći po materijalnim ostacima, može pratiti od 1. pa do 4. stoljeća. Unatoč nepotpunoj istraženosti, primijećena je barem jedna pregradnja sklopa, vjerojatno krajem 3. stoljeća.³⁸² Sa sigurnošću možemo reći da se rimska vila nalazila na području Povoljane, a nekoliko njih pretpostavlja se i na područjima plodnih polja oko Novalje, Kolana, Šimuna, Vlašića i položaja Zameto kod Starog grada.³⁸³ Njihova sudbina nam nije poznata, ali je iz primjera Istre i Dalmacije poznato da se antički pejzaž na prostoru Jadrana, posebno otoka, održava i nakon pada Zapadnog rimskog carstva. Rimske vile s vremenom se transformiraju, kako je M. Zeman zaključila, u skladu sa svojim prvotnim namjenama.³⁸⁴ Dio se postepeno formira u veća naselja, neka zdanja dobivaju sakrane objekte, a često se građevni materijal prenamjenjuje i tako ponovno koristi u gradnji novih objekata. Od rimske gradnje treba istaknuti i ostatke akvedukta koji prolazi Kolanjskim poljem prema Novalji i ukazuje na iskorištavanje prirodnog bogatstva pitke vode na otoku.

Glavni centar naseljenosti selio se po otoku nekoliko puta, uvjetovan povijesnim promjenama, ali i novim potrebama stanovništva. Tako u kasnoj antici sve više jača cissanska luka Novalja koja do danas ostaje najveće naselje na sjeveru otoka. J. Kunkera iznosi podatak da se u 2. ili 3. stoljeću započinje s utvrđivanjem područja, što nije u potpunosti potvrđeno, ali bi svakako bilo u skladu s povijesnim prilikama i ozračjem nesigurnosti vremena kada, kako je M. Suić već objasnio, dolazi do naglašavanja fortifikacijskog karaktera gradskih središta. S vremenom je važnost Caske opadala što nam mogu potvrditi nalazi sakralne arhitekture kojima obiluje Novalja. Najimpozantniji je primjer bazilike iz centra Novalje koji stoji pod današnjom crkvom Gospe od Ružarija. Bogatstvo ranokršćanskih nalaza potaknulo je brojne istraživače da u nju pokušaju smjestiti i biskupiju. Ipak, takvu tvrdnju je teško potkrijepiti materijalnim dokazima, a u pisanim izvorima također nema sigurne potvrde.

³⁸² M. Grisonic, N. Stepan 2017: 77

³⁸³ V. Begović, I. Schrunck 2002a: 118

³⁸⁴ M. Zeman 2021: 40

Ranokršćanska bazilika u centru i cemeterijalna bazilika u Jazu su bile trobrodних tlocrta, dok se bazilika u Gaju izdvaja jednobrodним tlocrtom i upisanom apsidom, za sada jedini takav primjer na Pagu. Grubom datacijom, prve slojeve gradnje možemo pratiti iz 5. stoljeća, a sve tri bazilike imale su ranosrednjovjekovne pregradnje.

U razdoblju kasne antike, burna politička previranja nakon propasti Rimskog Carstva i nadmetanje istoka i zapada, dovode do novih promjena u kulturnom krajoliku. Tako na Pagu možemo naći ostatke nekoliko utvrda koje gradi car Justinijan sa ciljem oživljavanja fortifikacijske arhitekture i uspostave kontrole nad pomorskim pravcima. Utvrde na Velikom Sikavcu, sv. Jurju nad Pagom, sv. Jurju nad Caskom i Svetojanj ravnomjerno su rasprostranjene po otoku te su štitele plovne putove od prijestolnice Konstantinopola prema važnim središtima na zapadu. Sve ih se datira u razdoblje 6. stoljeća te imaju zabilježene ostatke sakralne arhitekture. Justinijanove utvrde grade se na povišenim položajima i vjerojatno zaposjedaju mjesta ranijih utvrđenja. Zbog slabe očuvanosti lokaliteta, to potvrditi možemo jedino na sv. Jurju nad Caskom koji je arheološki istražen pa se jasnije daju očitati slojevi ranije gradnje, vjerojatno utvrde još od antike. Tome bi u prilog išla i izrazita pravilnost tlocrta, što ju izdvaja od ostalih primjera utvrda koji se odlikuju nepravilnim tlocrtima i prilagođavaju se terenu. Uz kontrolu plovnih puteva, utvrde su bile korištene i za skloništa stanovništva pa tako po nalazima keramike možemo pratiti kontinuitet naseljenosti utvrda i kroz kasni srednji vijek, primjerice utvrde nad Caskom i na Velikom Sikavcu.

„Mračna“ stoljeća ranog srednjeg vijeka, otok Pag je vjerojatno proživio uz malo promjena. Kako gotaska vladavina nije ostavila traga, tako ne primjećujemo ni velike promjene u pejzažu kroz 7. i 8. stoljeće, u periodu asimiliranja novopridošlih naroda. Pag je, kao uostalom i cijela Dalmacija bilježila duži kontinuitet antičkih tekovina zahvaljujući svom zaklonjenijem položaju. Slika ovih stoljeća se s vremenom odmaknula od ideje nagle provale novih naroda i njihovog uništavanja zatečenog teritorija, te se u novije vrijeme shvaća kako se proces asimiliranja slavenskog stanovništva vjerojatnije odvijao postepeno. Prvenstveno, ostaje još i pitanje koliko je uistinu bilo tog novog stanovništva. Postepeno se odvijala i kristijanizacija novog naroda koji je došao na već kršćanski teritorij te se s vremenom prilagođavao i preuzimao vjerovanja lokalnog stanovništva.³⁸⁵ Ostataka ranog srednjeg vijeka na otoku je također malo. Najbolji primjer, a zapravo i jedini cjelovito očuvani, je crkva sv. Nikole u Povoljani. Upravo na prostoru Povoljane tako susrećemo i najranije primjere hrvatskih

³⁸⁵ T. Vedriš 2015: 181-184

grobova koji se datiraju na prijelaz 8. u 9. stoljeće³⁸⁶ iz čega se može zaključiti kako su Hrvati na prostor Paga došli s juga, što je i logično s obzirom da je jug Paga puno bliži samom kopnu, a i Ninu kao centru mlade hrvatske države. Kada se točno Pag našao u sastavu hrvatske države, nije sa sigurnošću utvrđeno. Ono što nam povijesni izvori mogu potvrditi je da tek od 11. stoljeća³⁸⁷ možemo govoriti o Pagu kao teritoriju hrvatskih vladara.

Posebno karakteristične za južni dio otoka su jednostavne, jednobrodne crkve s polukružnom apsidom, čija unutrašnjost se u predromanici raščlanjuje pridodanim pilonima koji pridržavaju svod, kakva je i crkva sv. Nikole. Jednobrodna je bila i crkva u Vlašićima kojoj se također u predromaničko vrijeme pridodaju piloni uz bočne zidove koji drže svod. Kod jednobrodne crkve sv. Jurja nad Pagom I. Petricioli isto je zapazio ostatke svoda te naknadno dodanih pilona. Još jedan primjer možemo naći i u nestaloj crkvi na Prosici, kod koje su arheološka istraživanja potvrdila isto tlocrtno rješenje. Crkva se nalazila u sklopu benediktinskog samostana iz 11. stoljeća koji nam je zapravo prvi primjer monaške arhitekture na otoku. Bilo kakve druge naznake o ranijem postojanju monaške zajednice temelje se isključivo na pretpostavkama i usporedbama s okolnim otocima.

Iz korpusa arhitekture ranog srednjeg vijeka na sjeveru otoka nedostaje nam, ono što bi vjerojatno bilo najznačajnije nalazište, a to je iz pisanih izvora poznata Kissa. Ubikacija ovog kastruma još je neriješeno pitanje, a kao moguće lokacije u literaturi se uglavnom navode brdo Košljun, Jurjeva glavica nad Caskom i šire područje Novalje, uključujući i Staru Novalju.³⁸⁸ Novalja se ovdje svakako ističe po bogatstvu nalaza, ali ne bi trebalo isključiti ni Košljun koji još uvijek nije do kraja istražen, a na čijem vrhu je još M. Sabljar uočio ostatke utvrde i sakralne građevine.³⁸⁹ Problem ubikacije Kisse uzrokovao je Zadar njenim uništenjem 1203. godine.³⁹⁰ Ovim činom zadao se velik udarac sjeveru otoka, pa tako i Rabu i njegovom utjecaju nad Pagom. Razaranjem kastruma nestalo je najznačajnije naselje ranosrednjovjekovnog Paga, te je otvoren put jugu otoka da razvije novo središte. Područje Starog grada Paga raslo je i razvijalo se zahvaljujući eksploataciji soli, dakako pod zadarskom kontrolom. Sol je za Pag još uvijek veliko prirodno bogatstvo, a posebno kroz kasna stoljeća srednjeg vijeka bila je često uzrok brojnim sukobima sa Zadrom, posredno i s Venecijom. Od mnoštva sakralne arhitekture koja se nalazila na području grada sačuvana je ostala jedino zborna crkva sv. Marije. Zadar se kroz povijest, posebno 13. i 14. stoljeće,

³⁸⁶ I. Oštarić, A. Kurilić 2013: 296

³⁸⁷ N. Klaić 1955: 55-57

³⁸⁸ E. Hilje 1999: 84, K. Regan, B. Nadilo 2009: 788

³⁸⁹ Fotografiju Sabljarevog crteža donosi E. Hilje 2011: 125

³⁹⁰ E. Hilje 2011: 113

pokazao kao okrutan gospodar nad jugom Paga jer u tim razdobljima, osim već spomenutog uništenja Kisse na sjeveru, bilježimo i nekoliko prilika u kojima zbog političkih razmirica, Zadrani razaraju Stari grad.³⁹¹ Nevolja je bila tim veća što on, osim područja citadele, većinom nije bio utvrđen pa su tako stanovništvo, javne građevine, privatni domovi i sakralni objekti bili na direktnom udaru.³⁹² Potrebe za novim gradom rezultirale su planskom izgradnjom Paga i preseljenjem stanovništva, pa se Stari grad s vremenom u potpunosti napušta te nakon srednjeg vijeka ne bilježi nove gradnje na području.

Za kraj, istaknula bih kako je veliki problem povijesnog pejzaža otoka Paga, njegova slaba očuvanost i neistraženost. Iako otok obiluje mnoštvom sakralne arhitekture, njena prošlost uglavnom seže u kasni srednji vijek. Lokaliteti ranijih razdoblja malobrojni su. Rijetki su ostali čitavi, većina ih se nazire u ostacima, a samo je za pretpostaviti za koliko njih nam se izgubio svaki trag, bilo materijalni bilo pisani. Izuzev područja Caske i Jurjeve glavice, bazilike u centru Novalje, svetog Petra na Prosici, sv. Nikole i crkve u Vlašićima, rijetki su arheološki istraženi lokaliteti na otoku. Kao još jedan od izazova u proučavanju, a posebno u zaštiti spomeničke baštine, istaknula bih teritorijalnu podijeljenost otoka. Dok je još i smisleno, proučavajući povijesne priike, da jug otoka gravitira gradu Zadru, odnosno Zadarskoj županiji, podložnost sjevera otoka Ličko-senjskoj županiji čini mi se geografski i kulturološki neutemeljena, a sjever otoka pomalo izostavljen iz svog izvornog konteksta koji je povijesno gravitirao otoku Rabu. Paška teritorijalna podijeljenost specifična je u Jadranu, a odrazila se i na duhovnu vlast nad otokom. Sjever je kroz povijest bio dijelom rapske, a jug zadarske biskupije. Bolna je to točka povijesti otoka koji se nikada nije uspio izboriti za taj stupanj duhovne autonomije koji su uživali otoci poput Raba, Krka ili Cresa. Pag je i danas tako razdijeljen između Krčke biskupije i Zadarske nadbiskupije, a započeta biskupska palača u Pagu nikada nije doživjela svoju prvotnu namjeru. Pag tako stoljećima živi sa svojom dvojakom prirodom, u jednu ruku kao jedinstvena otočna cjelina, u drugu kao udaljeni posjed Raba i Zadra.

³⁹¹ E. Hilje 1996: 87-91

³⁹² E. Hilje 1996: 86

11. Popis literature

1. Timka Alihodžić, »Novalja – Trg Bazilike, Trg Loža, Boškinčev dvor« u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011, (2012.) str. 513-516.
2. Stjepan Antoljak, »Zadar pod vlašću Istočnih Gota« u: *Zadarska revija*, 12, (1971.) str. 137-146.
3. Ivo Babić, »Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih sklavinija« u: *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur.), Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, (1996.) str. 29-35.
4. Ivan Basić, Tin Turković, »Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija u svjetlu geografskih izvora « u: *Starohrvatska prosvjeta*, 40 (2013.) str. 33-79.
5. Šime Batović, »Pag u prapovijesti« u: *Pag u prošlosti i sadašnjosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Pagu i Novalji od 21. do 23. listopada 1993.* (ur.) Šime Batović, Pag, Ogranak Matice hrvatske 2017. str.89-111
6. Šime Batović, »Rekognosciranje otoka Paga u 1990. i 1991. godini« u: *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 1, god. XXIV. (1992.) str.74-77.
7. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, »Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku« u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 18 (2001.) str.157-171.
8. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk (a) »Rimske vile Istre i Dalmacije I. dio: pregled lokaliteta« u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19 (2002.), str. 113-130
9. Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, (b) »Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila«, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, (2002.), str. 95-112.
10. Vitomir Belaj, »Postati kršćaninom kao proces. Uvodno izlaganje održano na sveučilištu u Zadru, na početku znanstvenoga skupa „Pag u praskozorje hrvatskoga kršćanstva“« u: *Studia ethnologica Croatica*, vol. 21, (2009.) str. 9-25
11. Branimir Brgles, »Sol, drvo, vjetar i voda: glavne značajke pašskog povijesnog okoliša u srednjem i ranome novom vijeku« u: *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 10 (2014.) str. 189-198.
12. Branimir Brgles, Dunja Brozović Rončević, »Povijesne potvrde paške toponimije« u: *Toponimija otoka Paga*, (ur.) Vladimir Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2011. str. 479-522.
13. Frane Buškariol, »Prilozi arheološkoj topografiji otoka Paga na temelju bilježaka Mihovila Abramića« u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, (ur.) Željko Rapanić, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1989. str.145-148.
14. Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.
15. Josip Celić, *Pag kroz rukopisu Gjure Szabe*, Pag: Matica hrvatska-ogranak Pag, 2015.
16. Nikola Crnković, »Novaljska župna kronika o jedinstvenom vodoopskrbnom objektu na našem tlu« u: *Croatica Christiana periodica*, Vol 9, No. 15., (1985.) str. 89-101.
17. Nikola Crnković, »Stomorica na otoku Pagu« u: *Dometi: književnost, kultura, društvena pitanja* 5, (1995.) str. 68-72.

18. Slobodan Čače, »Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: filološke, toponomastičke i povijesne opaske« u: *Folia onomastica Croatica* 8, (1999.) str. 45-66.
19. Josip Faričić, »Geografska imena na starim kartografskim prikazima otoka Paga« u: *Toponimija otoka Paga*, (ur.) Vlado Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2011. str. 523-605.
20. Josip Faričić, »Otok Pag na starim kartografskim prikazima« u: *Geoadria*, Vol 8, No.10, (2003.) str. 47-126.
21. Cvito Fisković, »Bilješke o paškim spomenicima« u: *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godine 1949. – 1950., knjiga 57*, (1953.) str.51-66.
22. Smiljan Gluščević, Darja Grosman, »Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga« u: *Diadora* 29, (2015.) str. 121-150.
23. Smiljan Gluščević, Darja Grosman, »Otočić Veliki Sikavac« u: *Hrvatski arheološki godišnjak 10/2013*, (2014.) str. 474-476.
24. Ivo Goldstein, »Diskontinuitet-kontinuitet u hrvatskoj povijesti od VI. do IX. stoljeća« u: *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur.) Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, (1996.) str. 21-28.
25. Hrvoje Gračanin, »The history of the eastern Adriatic region from the Vth to the VIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems« u: *AdriaAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C. Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, (2015.) str. 67-97
26. Maja Grisonic, Nikolina Stepan, »Italska terra sigillata iz rimske vile rustike u uvali Caska na otoku Pagu.« u: *Archaeologia Adriatica*, vol. 11, br. 1. (2017.) str. 69-143
27. Emil Hilje, »Kasnosrednjovjekovna sakralna arhitektura na Pagu« u: *Diadora*, 18-19, (1997.) str. 395-486.
28. Emil Hilje, »Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu« u: *Toponimija otoka Paga*, (ur.) Vlado Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2011. str. 93-180.
29. Emil Hilje, *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*, Zadar: Arheološki muzej Zadar, 1999.
30. Emil Hilje, »Stari grad na Pagu- Srednjovjekovna Salona« u: *Glasje* 6, (1996.) str 86-92
31. Boris Ilakovac, »Limitacija agera rimske Kiše na otoku Pagu« u: *Vjesnik Arheološkog muzej u Zagrebu*, 30-31 (1997.-98.) str. 69-82.
32. Boris Ilakovac, »Ranokršćanski relikvijari iz Novalje« u: *Vjesnik Arheološkog muzej u Zagrebu*, 26-27 (1993.-94.) str. 47-64
33. Boris Ilakovac, »Roman aqueducts on the island of Pag« u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 41, (2008.) str. 129-166.
34. Boris Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb: Liber; Zadar:Arheološki muzej, 1982.
35. Radomir Jurić, Aleksij Škunca, »Crkva sv. Jurja nad Caskom« u: *Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010*, (2011.) str. 486-488.
36. Radomir Jurić, Istraživanja u crkvi Sv. Nikole u Poveljani na otoku Pag« u: *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, (ur.), Miljenko Jurković, Tugomir Lukšić, Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, (1996.) str.245-252.

37. Miljenko Jurković, »Franački utjecaj na konstituiranje crkvene umjetnosti u Hrvatskoj« u: *Etnogeneza Hrvata*. (ur.) Neven Budak, Zagreb: Nakladni Zavod Matice Hrvatske, 1995. str. 117-121.
38. Miljenko Jurković, »Transformacije povijesnog pejzaža kvarnerskih otoka između antike i ranog srednjeg vijeka« u: *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)* Zagreb: FF press, 2018. str. 247-269
39. Nada Klaić, »Rapski falsifikati« u: *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, (ur.) Duje Rendić-Miočević, Zadar: Institut za povijesne nauke, 1955.
40. Josip Kunkera, *Novalja kroz 30 stoljeća*, Novalja, 1982.
41. Josip Kunkera, *Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka*, Novalja, 1977.
42. Anamarija Kurilić, »Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju« u: *Radovi zavoda za povijesne znanosti u Zadru* 36, (1994.) str. 191-246.
43. Anamarija Kurilić (a), »Otok Pag od prapovijesti do kraja antičkog razdoblja« u: *Toponimija otoka Paga*, (ur.) Vlado Skračić, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2011. str: 51-91.
44. Anamarija, Kurilić (b), »Kasnoantički stambeni objekt iz Caske (Cissa) na otoku Pagu.« u: *Histria antiqua*, vol. 20, br. 20. 2011. str. 405-413
45. Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva (ur.) Anđelko Badurina, Sveučilišna naklada Liber Zagreb, 1979.
46. Damir Magaš, »Prilog poznavanju geografskih obilježja otoka Paga« u: *Geoadria, Vol. 5, No. 1* (2000.) str. 5-48.
47. Hrvoje Manenica, »Ostaci crkve sv. Petra na Prosici u Pagu« u: *Diadora* 31., (2017.) str. 177-196.
48. Hrvoje Manenica, »Sveti Petar na Prosici u Pagu« u: *Hrvatski arheološki godišnjak 12/2015*, (2016.) str. 557-559.
49. Mirjana Matijević Sokol, »Rasprave i prinosi iz hrvatske diplomatike« u: *Studia Diplomatica. Rasprve i prinosi iz hrvatske diplomatike, Vol.33*, (2014.) str. 290-293.
50. Josip Medini, »Provincia Liburnia« u: *Diadora*, 9, (1980.) str. 363-444.
51. Ana Mišković, »Prostor i funkcije sakristije u ranokršćanskom razdoblju na primjeru zadarskoga episkopalnog sklopa« u: *Ars Adriatica*, br. 3 (2013) str.7-20
52. Ivan Ostojić, »Starokršćanska bazilika s krstionicom i rimskim spomenicima u Poveljima na Braču« u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Vol. 12, No 1*, (1960.) str. 5-24.
53. Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. 2, Benediktinci u Dalmaciji*, Split: Benediktinski priorat – Tkon, 1963.
54. Ivo Oštarić, Anamarija Kurilić, *Arheološka karta otoka Paga*, Novalja: Matica hrvatska,, 2013.
55. Ivo Petricioli, »Crkva sv. Nikole kraj Poveljane na otoku Pagu« u: *Starohrvatska prosvjeta, Vol. III, No. 8-9*, (1963.) str. 171-176.
56. Ivo Petricioli, »Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu, « u: *Starohrvatska prosvjeta, Vol. III, No.2*, (1952.) str. 105-111.
57. Krešimir Regan, »Utvrda Sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu« u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, (2002.) str. 141-148

58. Krešimir Regan, Branko Nadilo, »Starokršćanske i predromaničke crkve otoka Paga« u: *Građevinar* 61, (2009.) str. 757-767
59. Goran Skelac, »Novalja – Trg Bazilike« u: *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5/2008, (2009.) str. 456-460.
60. Magdalena Skoblar, »Ranokršćanska bazilika na lokalitetu Jaz kod Novalje« u: *Diadora* 22, (2007.) str.159-172.
61. Magdalena Skoblar, »Ranosrednjovjekovni ciborij iz Novalje« u: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti* 29, (2005.) str. 7-16.
62. Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb: Jadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1950.
63. Mate Suić, »Cissa Pullaria – Baphium Cissense – Episcopus Cessensis« u: *Arheološki radovi i rasprave*, 10, (1987.) str. 185-216.
64. Mate Suić, »Episcopus Cessensis- iterum« u: *Croatica Christiana Vol 16, No. 30.*,(1992.) str. 11-35.
65. Mate Suić, »Na tragu antičkog monaštva na otoku Pagu« u: *Pag u prošlosti i sadašnjosti:zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Pagu i Novalji od 21. do 23. listopada 1993.* (ur.) Batović, Pag, Ogranak Matice hrvatske 2017. str.163-172.
66. Mate Suić, »Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku« u: *Starohrvatska prosvjeta, Vol. III, No.5*, (1956.) str. 7-19.
67. Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing, 2003.
68. Mate Suić, *Pag: uz 510-tu obljetnicu osnutka novog Paga*, Zadar: Općina Pag, 1953.
69. Petar Šimunović, »Toponimska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti na Krku, Rabu i Pagu« u: *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, (ur.) Željko Rapanić, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 1989. str.135-144.
70. Aleksij Škunca, »Pregled antike otoka Paga« u: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13, (1988.) str. 23-28
71. Aleksij Škunca, »Teritorijalna razgraničenja na otoku Pagu u srednjem vijeku« u: *Pag u prošlosti i sadašnjosti:zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Pagu i Novalji od 21. do 23. listopada 1993.* (ur.) Šime Batović, Pag, Ogranak Matice hrvatske 2017. str. 189-192.
72. Stanko Josip Škunca, »Enigma biskupije Cisse« u: *Vjesnik Istarskog arhiva*, 18, (2011.) str. 331-344
73. Stanko Josip Škunca, »Problem Cisse i njezine biskupije« u: *Croatica Christiana periodica, Vol.15, No. 27*, (1991.) str. 1-20.
74. Ante Šonje, »Nepoznati rimski nalazi iz sjevernog dijela otoka Paga« u: *Živa Antika, god. XI, sv. 1*, (1961.) str. 133-139.
75. Ante Šonje, »Kasnoantički spomenici na otoku Pagu« u: *Peristil vol.24, br.1* (1981.) str. 5-26.
76. Ante Šonje, »L'ubicazione della sede del vescovo di Cessa,Vindemio« u: *Atti XI (1)*, (1980-81.) str.85-133.
77. Ante Šonje, »Nalaz rimskog natpisa na Caski kod Novalje na Pagu« u: *Živa antika, god. VIII, sv. 2*, (1958.) str. 311-322.
78. Ante Šonje, »Ostaci antičkih utvrda u Kvarnerskom i podvelebitskom području« u: *Pomorski zbornik* 13, (1975.) str. 275-290.

79. Željko Tomičić, »Arheološka baština Justinijanove epohe na istočnoj obali Jadrana-
prinos kristijanizaciji Sredozemlja« u: *Kačić 41-43.*, (2009.-2011.) str. 363-374.
80. Željko Tomičić, »Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na
sjevernojadranskim otocima« u: *Prilozi Instituta za arheologiju*, 5/6,(1988.) str. 29-53.
81. Željko Tomičić, »Kasnoantička utvrda na položaju crkvice Sv. Jurja iznad Paga, Prinos
arheološkom istraživanju geneze grada Paga« u: *Diadora*, 29, (2015.) str. 107-120.
82. Željko Tomičić, »Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom
podgorju« u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 23, (1990.) str. 139-162.
83. Željko Tomičić, »Prizna i Sutojanj - utvrde Justinijanove epohe« u: *Prilozi povijesti
umjetnosti u Dalmaciji, Vol.45, No.1*, (2019.) str. 89-105.
84. Željko Tomičić, »Svetojanj- Kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu« u:
Arheološki radovi i rasprave, 12, (1996.) str. 291-305.
85. Željko Tomičić, »Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom
primorju« u: *Zbornik Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske
tradicije*, (ur.) Marina Vicelja, Nina Kudić, Rijeka: Pedagoški fakultet U rijeci, 1993. str.
91-96.
86. Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*,
Zadar: Filozofski fakultet u Zadru, Zadarska nadbiskupija, 2002.
87. Trpimir Vedriš, »Pokrštavanje i rana kristijanizacija Hrvata. Nova zraka u europskom
svjetlu« u: *Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (o. 550. – o. 1150.)* (ur.) Zrinka
Nikolić Jakus, Zagreb: Matica hrvatska, 2015. str. 173-200
88. Pavuša Vežić, »Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području« u:
Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 12, (1986.) str.161-177.
89. Pavuša Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva: arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na
zadarskome području*, Zadar: Arheološki muzej, 2005.
90. Maja Zeman, »Problemski pristup istraživanju razvoja i transformacija rimskih „vila“:
sklop u Bilicama kod Šibenika kao studija slučaja« *Peristil*, 57. (2014.) str. 35-45
91. Maja Zeman, »„Recikliranje“ arhitekture rimskodobnih imanja (villae) u kasnoj antici i
ranome srednjem vijeku. Odabrani primjeri srednjega i južnoga Jadrana« u: *Zbornik dana
Cvita Fiskovića VIII. Materijalnost umjetničkog djela*, (ur.) Predrag Marković, Zagreb:
FF-press, (2021.) str. 39-55

Neobjavljeni izvori

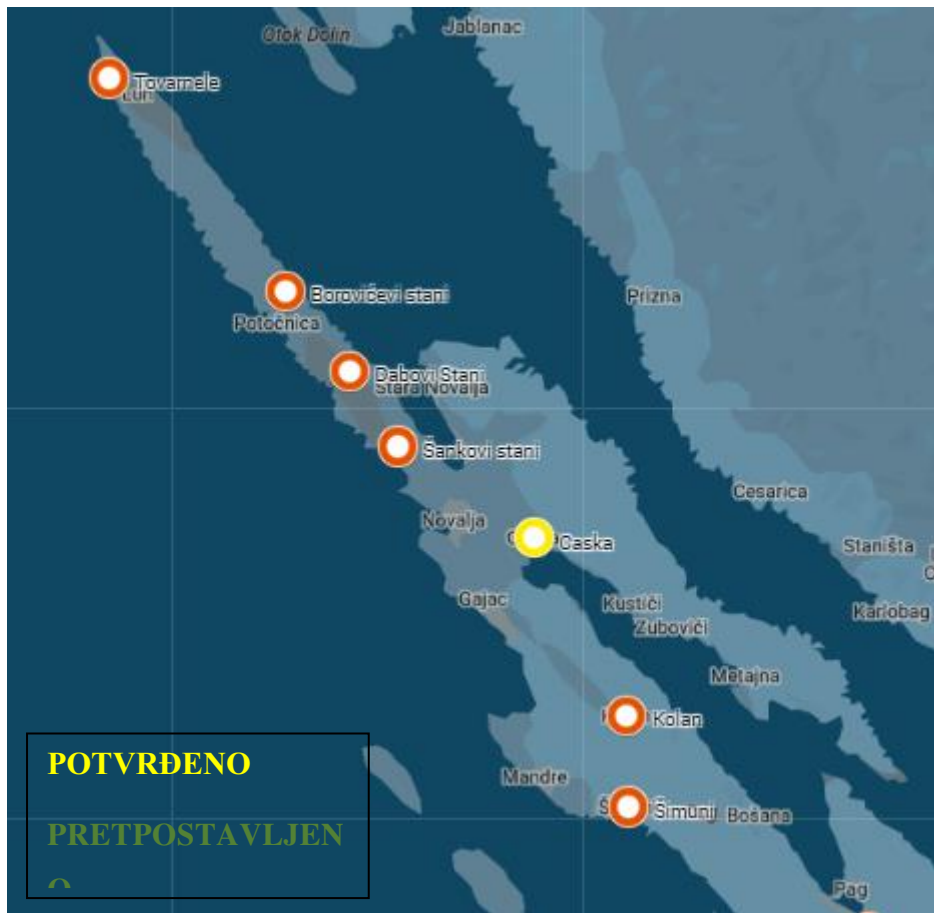
1. Dubravka Ivšić, *Predslavenski sloj u hrvatskoj toponimiji*, doktorski rad, Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2013.
2. Magdalena Skoblar, *Umjetnost kasne antike i ranog srednjeg vijeka na otoku Pagu*, magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2006.
3. Maja Zeman, *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2014.

Web izvori

1. Digitalni arhiv „Monumenta antiquissima“, Odredba i potvrda kralja Petra Krešimira IV. o području Rapske biskupije, prijevod Luka Vukušić 2007. godina, Izvor: Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv.I, Zagreb, 1967, str. 123-124. http://arhinet.arhiv.hr/_DigitalniArhiv/Monumenta/HR-HDA-876-7.htm (pristupljeno 16.9.2021.)
2. Digitalni arhiv „Monumenta antiquissima“, Darovnica paške općine samostana sv. Petra na Ilovik u samostanu sv. Mihovila na Susku, 1071. http://arhinet.arhiv.hr/_DigitalniArhiv/Monumenta/HR-HDA-876-8.htm (pristupljeno 16.9.2021.)
3. Arheološko otkriće na Pagu: Povijest Vlašića starija za 1000 godina <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/regional/foto-arheolosko-otkrice-na-pagu-povijest-vlasica-starija-za-1000-godina-434358> (pristupljeno 3.7.2022.)

12. Popis kartografskih priloga

1. Karta 1. Lokacije rimskih gospodarskih i stambenih objekata, sjever
2. Karta 2. Lokacije rimskih gospodarskih i stambenih objekata, jug
3. Karta 3. Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća, sjever
4. Karta 4. Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća, novaljsko područje
5. Karta 5. Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća, područje grada Paga
6. Karta 6. Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća, jug

Karta 1. Lokacije rimskih gospodarskih i stambenih objekata, sjever

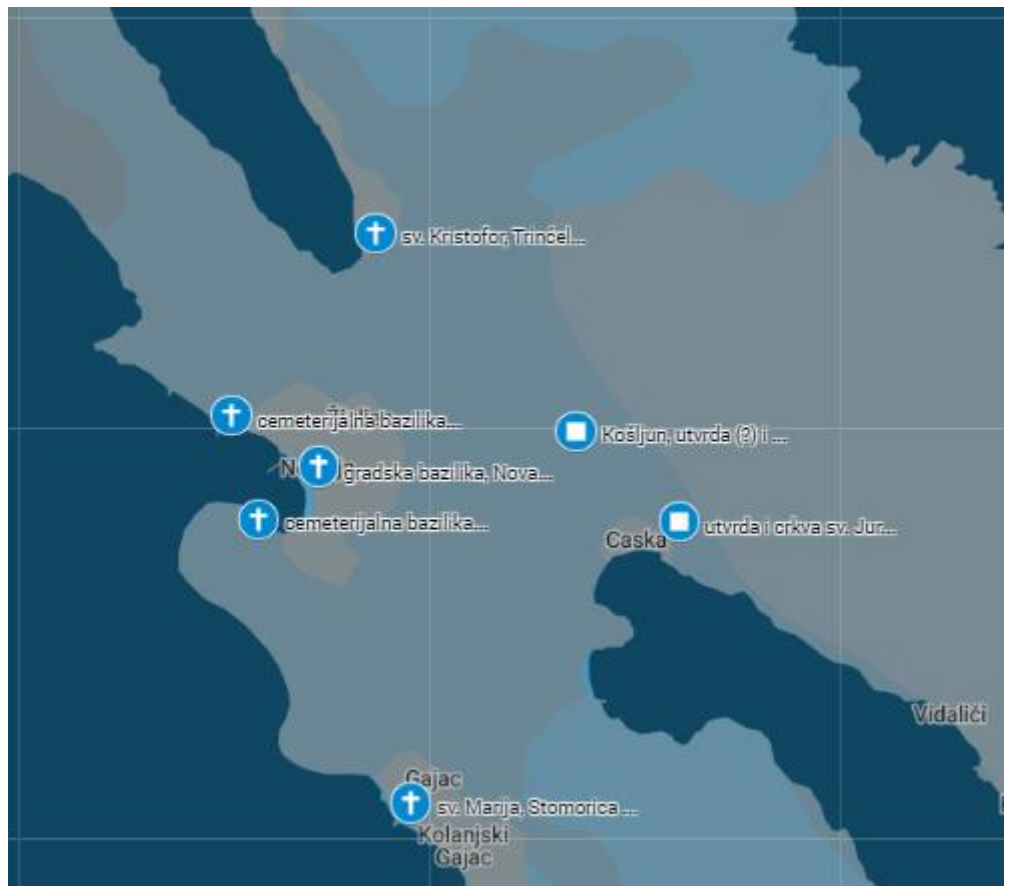
Karta 2. Lokacije rimskih gospodarskih i stambenih objekata, jug

Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća

- ⊕ sv. Martina, Punta Luna (?)
- ⊕ sv. Vid, Vidasovi Stani (?)
- ⊕ gradska bazilika, Novalja
- ⊕ cemeterijalna bazilika, Jaz
- ⊕ cemeterijalna bazilika, Gaj
- ⊕ sv. Marija, Stomorica (?)
- ⊕ sv. Petar, Petrik (?)
- ⊕ sv. Kristofor, Trinčel (?)
- ⊞ Utvrda Svetojanj
- ⊞ utvrda (?) i crkva (?), Košljun
- ⊞ utvrda i crkva sv. Jurja, Caska
- ⊞ utvrda i crkve sv. Jurja, Pag
- ⊕ sv. Petar, Prosika
- ⊕ sv. Marija Stara, Stari Grad (?)
- ⊕ sv. Ivan Krstitelj, Stari Grad (?)
- ⊕ sv. Nikola, Povljana
- ⊕ sv. Ivan (Jerolim), Vlačići
- ⊞ utvrda Veliki Sikavac

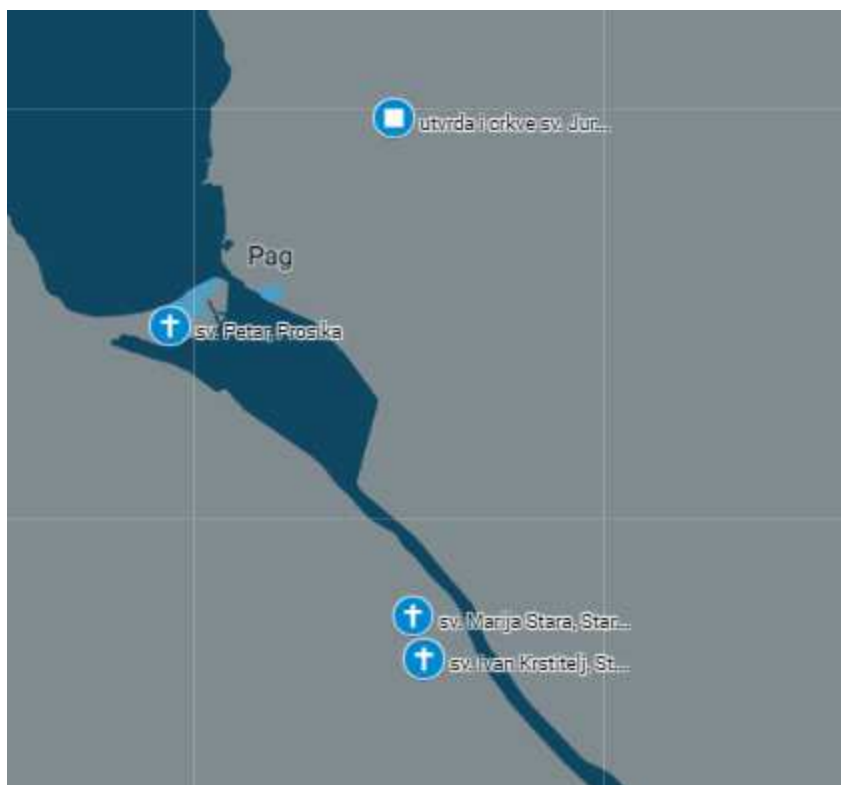
Karta 3. Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća, sjever

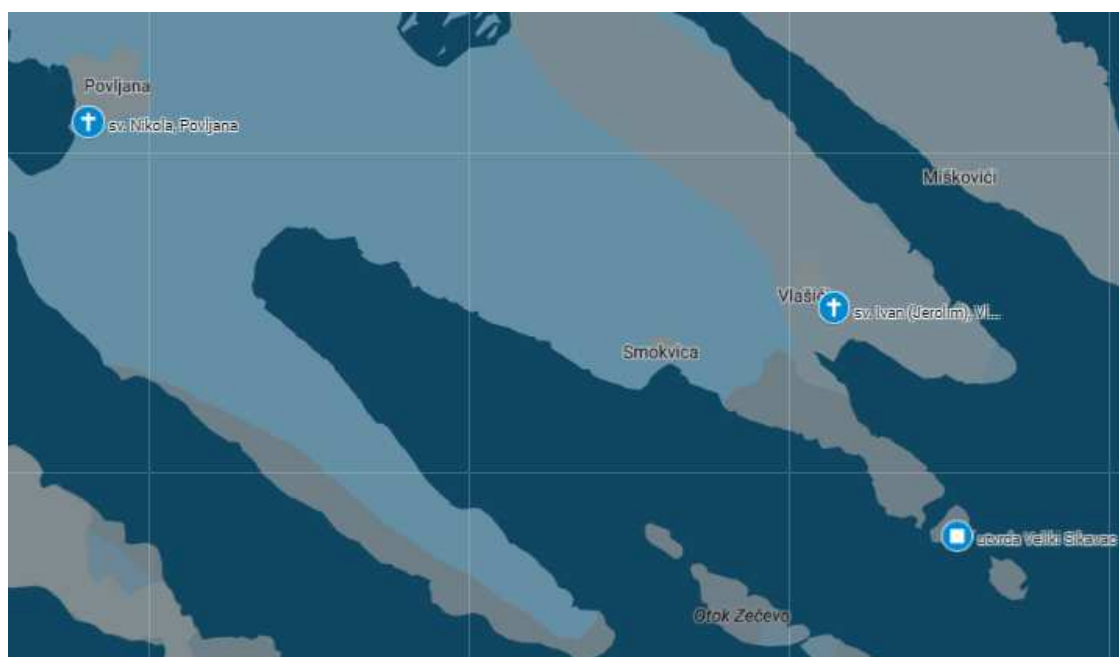
Karta 4. Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća, novaljsko područje

Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća

- ⊕ sv. Martina, Punta Luna (?)
- ⊕ sv. Vid, Vidasovi Stani (?)
- ⊕ gradska bazilika, Novalja
- ⊕ cemeterijalna bazilika, Jaz
- ⊕ cemeterijalna bazilika, Gaj
- ⊕ sv. Marija, Stomorica (?)
- ⊕ sv. Petar, Petrik (?)
- ⊕ sv. Kristofor, Trinčel (?)
- ⊕ Utvrda Svetojanj
- ⊕ utvrda (?) i crkva (?), Košljun
- ⊕ utvrda i crkva sv. Jurja, Caska
- ⊕ utvrda i crkve sv. Jurja, Pag
- ⊕ sv. Petar, Prosika
- ⊕ sv. Marija Stara, Stari Grad (?)
- ⊕ sv. Ivan Krstitelj, Stari Grad (?)
- ⊕ sv. Nikola, Povljana
- ⊕ sv. Ivan (Jerolim), Vlačići
- ⊕ utvrda Veliki Sikavac

Karta 5. Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća, područje grada Paga

Karta 6. Sakralna arhitektura 4.-11. stoljeća, jug

13. Popis slikovnih priloga

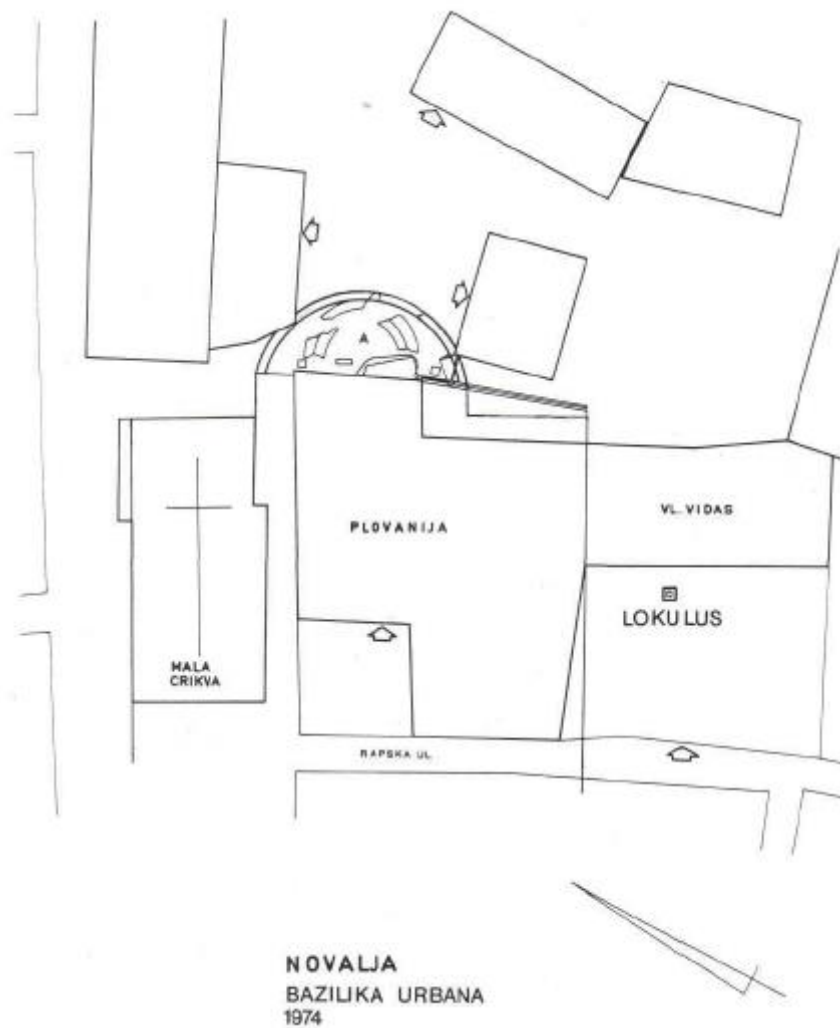
- 1.** Slika 1. Područje Trga Bazilike s položajem Male Crikve, ranokršćanske apside i loculosa. Iz: B. Ilakovac, Ranokršćanski relikvijari iz Novalje, 1993-94 str 50
- 2.** Slika 2. Zidovi starokršćanske bazilike te ostaci dvaju manjih srednjovjekovnih crkvi nakon istraživanja 2010. godine. Iz: Hrvatski arheološki godišnjak 8/2011, izradili Robert Maršić i Morana Vuković, str. 515
- 3.** Slika 3. Rekonstrukcija tlocrta ranokršćanske bazilike. Iz: Krešimir Regan, Branko Nadilo, Starokršćanske i predromaničke crkve otoka Paga, str 761
- 4.** Slika 4. Ostaci apsida. Iz: B. Ilakovac, Ranokršćanski relikvijari iz Novalje, str. 49
- 5.** Slika 5. Današnja prezentacija ranokršćanske apside pod staklom. Fotografija: Đurđica Mirić
- 6.** Slika 6. Pogled sa lijeve (sjeverne) strane na ostatke ranokršćanskog mozaika na kojemu je položena srednjovjekovna apside. Fotografija: Đurđica Mirić
- 7.** Slika 7. Crkva sv. Ivana i Pavla na ostacima ranokršćanske bazilike u Jazu. Fotografija: Đurđica Mirić
- 8.** Slika 8. Apsida ranokršćanske bazilike u Jazu. Fotografija: Đurđica Mirić
- 9.** Slika 9. Tlocrt bazilike u Jazu prema M. Abramiću (gore) i A. Šonje (dolje). Iz: M. Skoblar, Umjetnost kasne antike i ranog srednjeg vijeka na otoku Pagu, str. 40
- 10.** Slika 10. Tlocrt bazilike u Jaz prema M. Skoblar. Iz: M. Skoblar, Ranokršćanska bazilika na lokalitetu Jaz kod Novalje, str. 167
- 11.** Slika 11. Tlocrt bazilike u Gaju Krešimir Regan, Branko Nadilo, Starokršćanske i predromaničke crkve otoka Paga, str 765.
- 12.** Slika 12. Ostaci zapadnog zida bazilike u Gaju. Fotografija: Đurđica Mirić.
- 13.** Slika 13. Ostaci sjevernog zida bazilike u Gaju. Fotografija: Đurđica Mirić.
- 14.** Slika 14. Stomorica Iz: Emil Hilje, Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu, str. 119.
- 15.** Slika 15. Spolije na pročelnom zidu crkve. Iz: Emil Hilje, Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu, str. 119 .

- 16.** Slika 16. Zračni snimak utvrde Svetojanj, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.145
- 17.** Slika 17. Ostaci zidova utvrde Fotografija: Emil Hilje, Spomenici povijenog graditeljstva na otoku Pagu, str. 124.
- 18.** Slika 18. Tlocrt utvrde i crkve sv. Jurja nad Caskom Iz: Krešimir Regan, Utvrda Sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu, str. 146.
- 19.** Slika 19. Zračni snimak utvrde i crkve sv. Jurja nad Caskom, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 144.
- 20.** Slika 20: Crkva sv. Jurja nad Caskom. Fotografija: Đurđica Mirić
- 21.** Slika 21: Pogled prema apsidi crkve sv. Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić
- 22.** Slika 22: Pogled prema južnom zidu crkve s ostacima žbuke i vidljivim lukom . Fotografija: Đurđica Mirić
- 23.** Slika 23: Pogled prema prostorijama u južnom dijelu utvrde. Fotografija: Đurđica Mirić
- 24.** Slika 24. Sv. Juraj nad Caskom Iz: Emil Hilje,Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu, str.128. (*stanje oko sredine 20. st, fototeka Zavoda za zaštitu spomenika u Zadru*).
- 25.** Slika 25: Pogled prema utvrđi sv. Jurja nad Pagom. Fotografija: Đurđica Mirić
- 26.** Slika 26. Tlocrt utvrde sv Jurja nad Pagom s crkvom (A) Iz: Željko Tomičić, Kasnoantička utvrda na položaju crkvice Sv. Jurja iznad Paga, str.110.
- 27.** Slika 27.Tlocrt sv. Jurja nad Caskom Iz: Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu,str. 107
- 28.** Slika 28: Ostaci potpornog zida. Fotografija: Đurđica Mirić
- 29.** Slika 29: Ostaci potpornog zida. Fotografija: Đurđica Mirić
- 30.** Slika 30. Zračni snimak svetog Jurja nad Pagom, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.146.
- 31.** Slika 31. Detalj karte F. Zavorea iz 1808. godine s ucrtanim skladištem za sol i crkvom sv. Petra Iz: Hrvoje Manenica, Ostatci crkve sv. Petra na Prosici u Pagu, str. 180.

- 32.** Slika 32. Zračna snimka crkve na Prosici, Fotografija: Hrvoje Manenica, Ostatci crkve sv. Petra na Prosici u Pagu, str. 185.
- 33.** Slika 33. Tlocrt crkve sv. Nikole u Povljani Iz: Ivo Petricioli, Crkva sv. Nikole kraj Poveljane na otoku Pagu, str. 181.
- 34.** Slika 34: Crkva svetog Nikole u Povljani. Fotografija: Đurđica Mirić
- 35.** Slika 35: Apsida crkve svetog Nikole u Povljani. Fotografija: Đurđica Mirić
- 36.** Slika 36: Pročelni zid crkve svetog Nikole u Povljani. Fotografija: Đurđica Mirić
- 37.** Slika 37: Pogled prema ulazu. Fotografija: Đurđica Mirić
- 38.** Slika 38: Pojasnice istočnog zida. Fotografija: Đurđica Mirić
- 39.** Slika 39. Apsida i oltar. Iz: Ivo Petricioli, Crkva sv. Nikole kraj Poveljane na otoku Pagu, str. 178.
- 40.** Slika 40. Tlocrt starokršćanske crkve u Vlašićima, Krešimir Regan, Branko Nadilo, Starokršćanske i predromaničke crkve otoka Paga ,str. 759.
- 41.** Slika 41. Fotografija s arheološkog istraživanja 2014. godine, pogled sa pročelnog zida crkve. Fotografija: Smiljan Gluščević Iz:
<https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/regional/foto-arheolosko-otkrice-na-pagu-povijest-vlasica-starija-za-1000-godina-434358>
- 42.** Slika 42. Zračni snimak utvrde i crkve na Velikom Sikavcu, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 129.
- 43.** Slika 43. Zračni snimak utvrde i crkve na Velikom Sikavcu, crtež: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.131.
- 44.** Slika 44. Ostaci crkve na Velikom Sikavcu, foto: Smiljan Gluščević Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.131.
- 45.** Slika 45. Ostaci polukružnog zida s istočne strane crkve, foto: Smiljan Gluščević Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 133

Slikovni prilozi

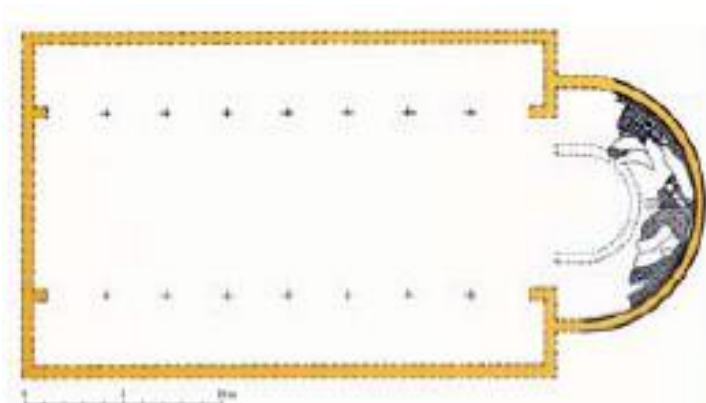
Gradska bazilika, Novalja

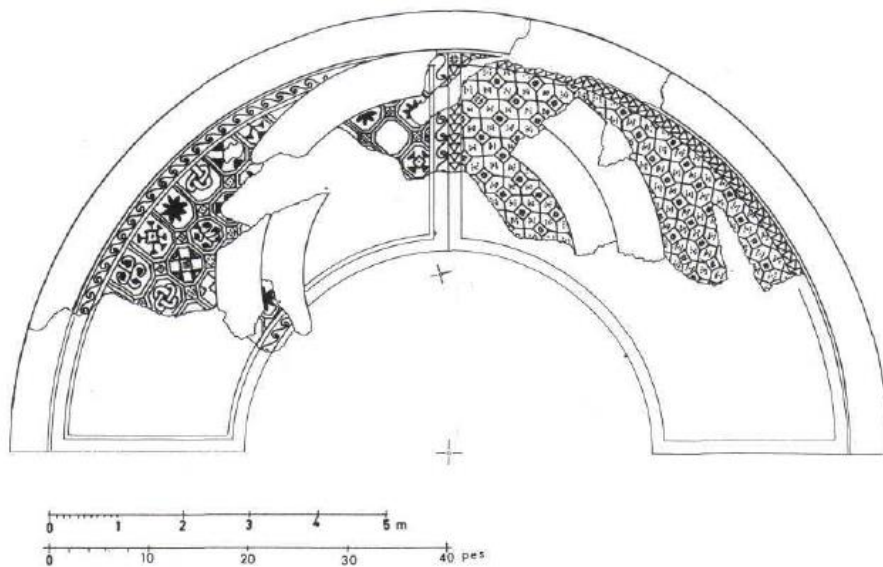
Slika 1. Područje Trga Bazilike s položajem Male Crikve, ranokršćanske apside i loculusa.
Iz: B. Ilakovac, Ranokršćanski relikvijari iz Novalje, str 50

Slika 2. Zidovi starokršćanske bazilike te ostaci dvaju manjih srednjovjekovnih crkvi nakon istraživanja 2010. godine. Iz: Hrvatski arheološki godišnjak 8/2011, izradili Robert Maršić i Morana Vuković, str. 515

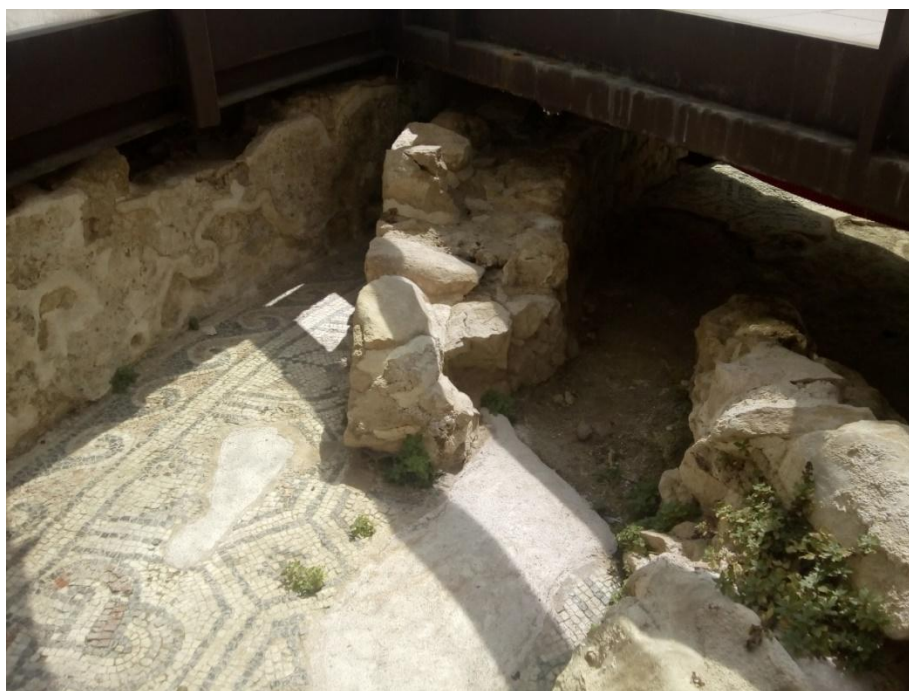
Slika 3. Rekonstrukcija tlocrta ranokršćanske bazilike. Iz: Krešimir Regan, Branko Nadilo, Starokršćanske i predromaničke crkve otoka Paga, str 761

Slika 4. Ostaci apsida. Iz: B. Ilakovac, Ranokršćanski relikvijari iz Novalje, str. 49

Slika 5. Današnja prezentacija ranokršćanske apsida pod staklom. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 6. Pogled sa lijeve (sjeverne) strane na ostatke ranokršćanskog mozaika na kojemu je položena srednjovjekovna apsida. Fotografija: Đurđica Mirić

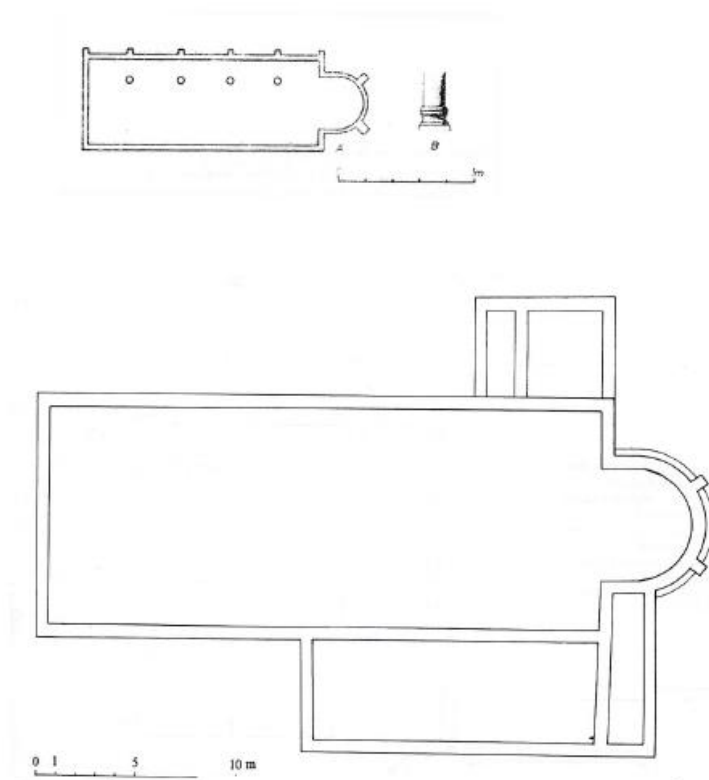
Cemeterijalna bazilika u Jazu

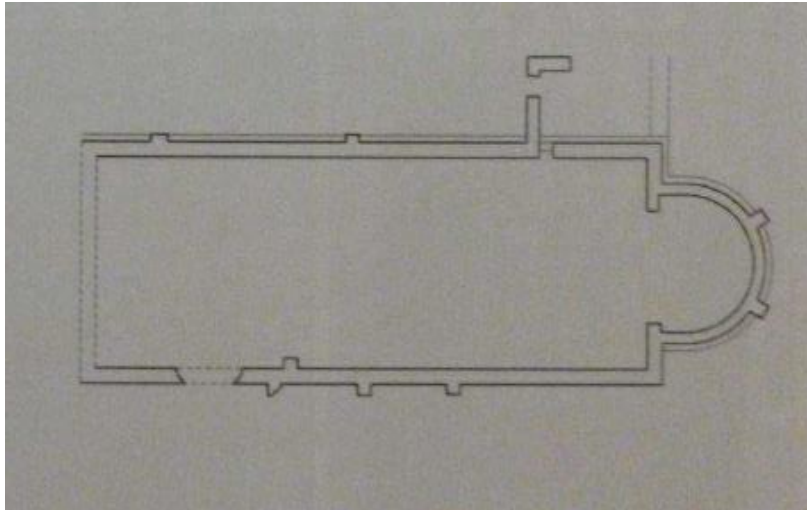
Slika 7. Crkva sv. Ivana i Pavla na ostacima ranokršćanske bazilike u Jazu. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 8. Apsida ranokršćanske bazilike u Jazu. Fotografija: Đurđica Mirić

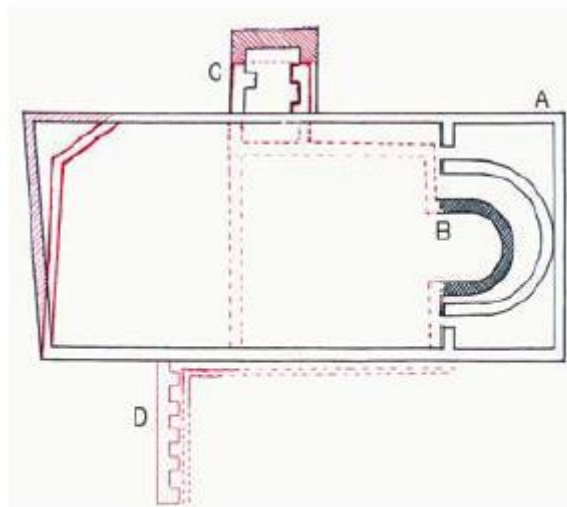

Slika 9. Tlocrt bazilike u Jazu prema M. Abramiću (gore) i A. Šonje (dolje). Iz: M. Skoblar, Umjetnost kasne antike i ranog srednjeg vijeka na otoku Pagu, str. 40

Slika 10. Tlocrt bazilike u Jaz prema M. Skoblar. Iz: M. Skoblar, Ranokršćanska bazilika na lokalitetu Jaz kod Novalje, str. 167

Cemeterijalna bazilika u Gaju

Tlocrt starokršćanske crkve s prigradnjama u Gaju (A – zidovi starokršćanske crkve, B – apsida predromaničke crkve, C – pretpostavljeni zvonik, D – nepoznati zidovi s južne strane)

Slika 11. Tlocrt bazilike u Gaju Krešimir Regan, Branko Nadilo str 765.

Slika 12. Ostaci zapadnog zida bazilike u Gaju. Fotografija: Đurđica Mirić.

Slika 13. Ostaci sjevernog zida bazilike u Gaju. Fotografija: Đurđica Mirić.

Stomorica

Slika 14. Stomorica Iz: Emil Hilje, Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu, str. 119.

Slika 15. Spolije na pročelnom zidu crkve. Iz: Emil Hilje, Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu, str. 119 .

Svetojanj

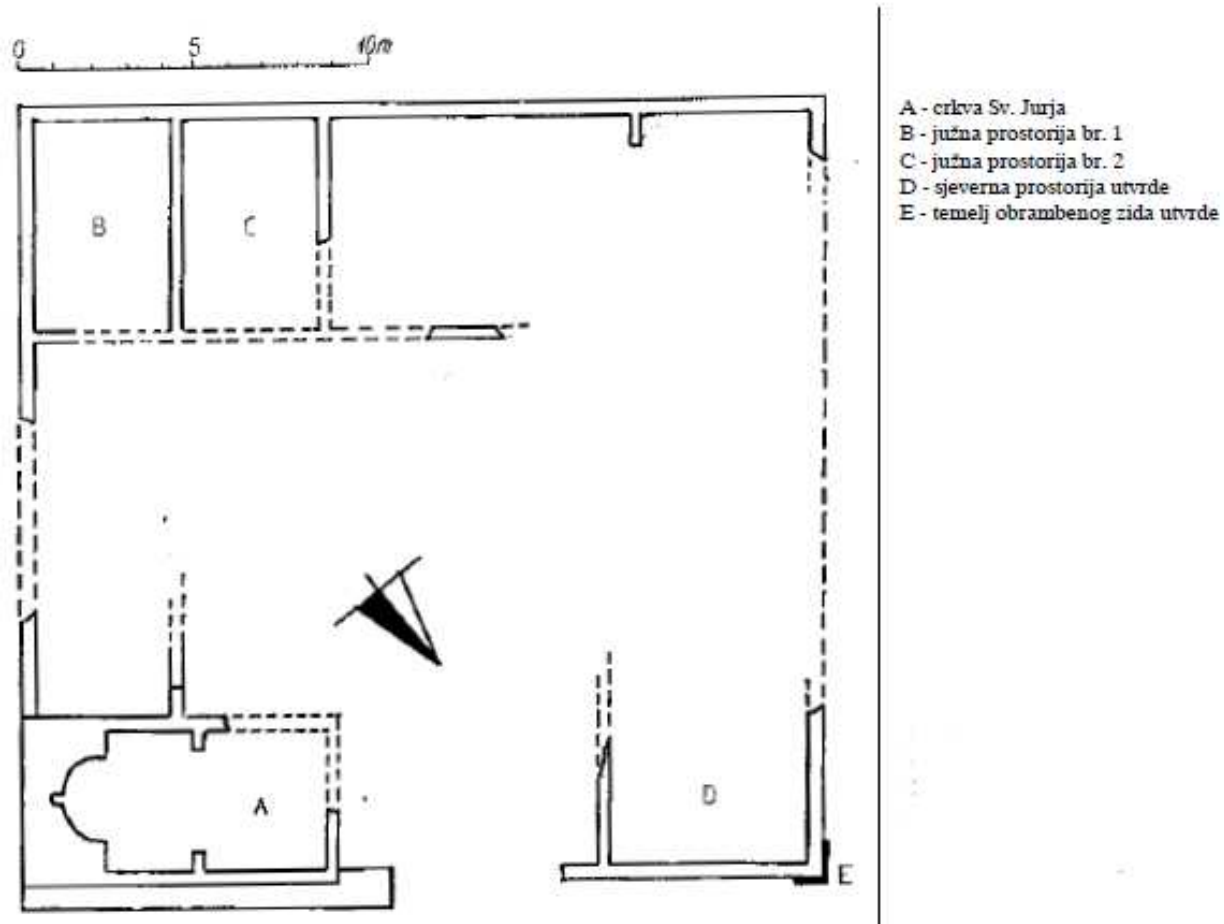

Slika 16. Zračni snimak utvrde Svetojanj, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.145

Slika 17. Ostaci zidova utvrde Fotografija: Emil Hilje, Spomenici povijenog graditeljstva na otoku Pagu, str. 124.

Crkva svetog Jurja nad Caskom

Slika 18. Tlocrt utvrde i crkve sv. Jurja nad Caskom Iz: Krešimir Regan, Utvrda Sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu, str. 146.

Slika 19. Zračni snimak utvrde i crkve sv. Jurja nad Caskom, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 144.

Slika 20: Crkva sv. Jurja nad Caskom. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 21: Pogled prema apsidi crkve sv. Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 22: Pogled prema južnom zidu crkve s ostacima žbuke i vidljivim lukom . Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 23: Pogled prema prostorijama u južnom dijelu utvrde. Fotografija: Đurđica Mirić

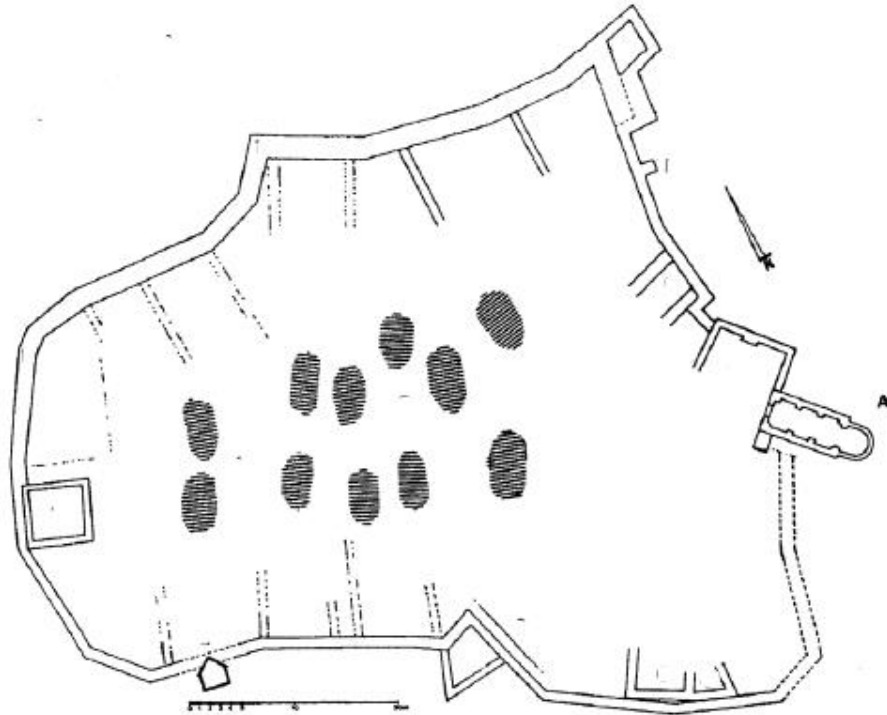

Slika 24. Sv. Juraj nad Caskom Iz: Emil Hilje, Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu, str.128. (*stanje oko sredine 20. st, fototeka Zavoda za zaštitu spomenika u Zadru*).

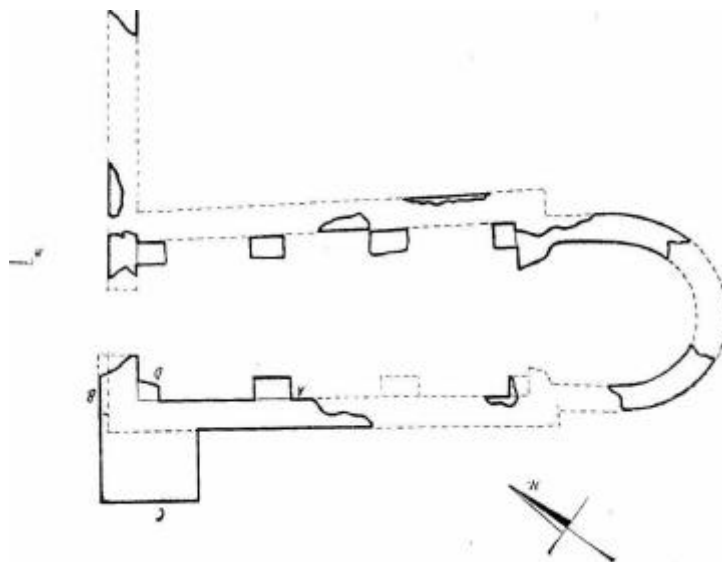
Crkva svetog Jurja nad Pagom

Slika 25: Pogled prema utvrđi sv. Jurja nad Pagom. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 26. Tlocrt utvrde sv Jurja nad Pagom s crkvom (A) Iz: Željko Tomičić, Kasnoantička utvrda na položaju crkvice Sv. Jurja iznad Paga, str.110.

Slika 27.Tlocrt sv. Jurja nad Caskom Iz: Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu,str. 107

Slika 28: Ostaci potpornog zida. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 29: Ostaci potpornog zida. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 30. Zračni snimak svetog Jurja nad Pagom, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.146.

Crkva i samostan svetog Petra u Prosci

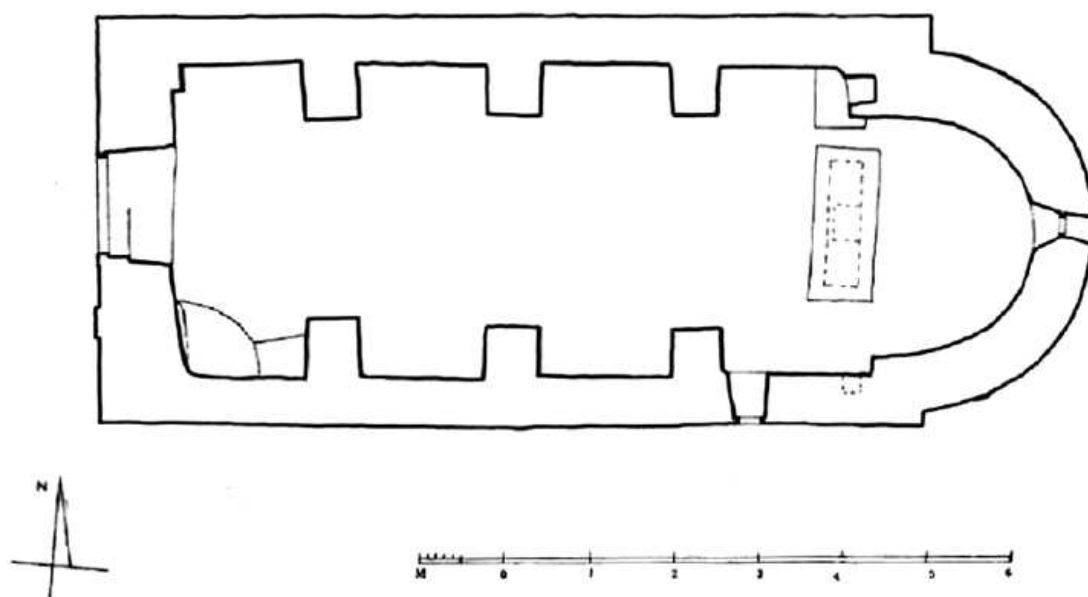

Slika 31. Detalj karte F. Zavorea iz 1808. godine s ucrtanim skladištem za sol i crkvom sv. Petra Iz: Hrvoje Manenica, Ostatci crkve sv. Petra na Prosci u Pagu, str. 180.

Slika 32. Zračna snimka crkve na Prosici, Fotografija: Hrvoje Manenica, Ostatci crkve sv. Petra na Prosici u Pagu, str. 185.

Crkva svetog Nikole u Povljani

Slika 33. Tlocrt crkve sv. Nikole u Povljani Iz: Ivo Petricioli, Crkva sv. Nikole kraj Povljane na otoku Pagu, str. 181.

Slika 34: Crkva svetog Nikole u Povljani. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 35: Apsida crkve svetog Nikole u Povljani. Fotografija: Đurđica Mirić

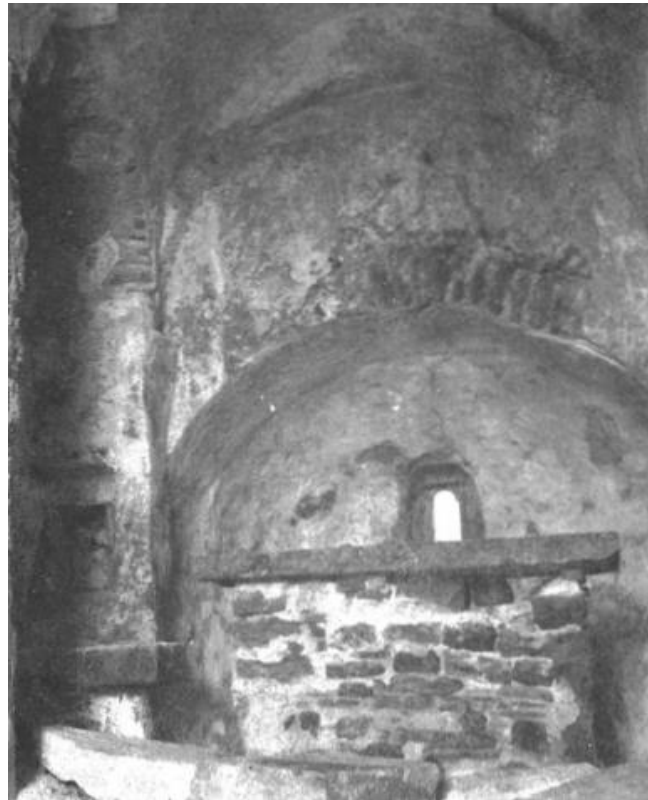
Slika 36: Pročelni zid crkve svetog Nikole u Povljani. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 37: Pogled prema ulazu. Fotografija: Đurđica Mirić

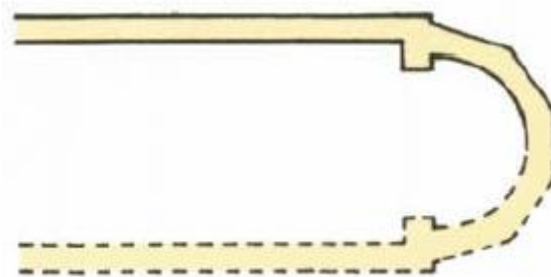

Slika 38: Pojasnice istočnog zida. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 39. Apsida i oltar. Iz: Ivo Petricioli, Crkva sv. Nikole kraj Poveljane na otoku Pagu, str. 178.

Crkva svetog Ivana (Jerolima) u Vlašićima

Slika 40. Tlocrt starokršćanske crkve u Vlašićima, Krešimir Regan, Branko Nadilo, Starokršćanske i predromaničke crkve otoka Paga ,str. 759.

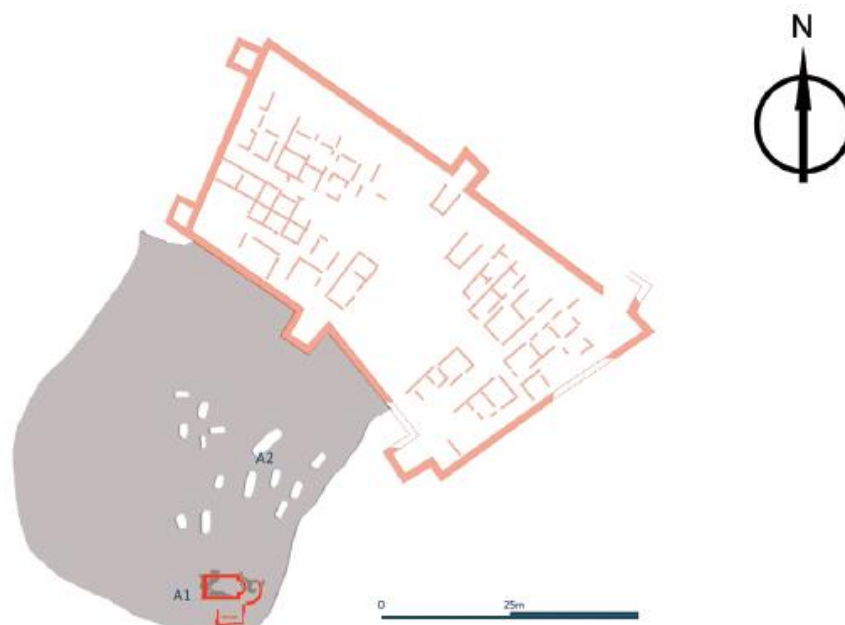

Slika 41. Fotografija s arheološkog istraživanja 2014. godine, pogled sa pročelnog zida crkve. Fotografija: Smiljan Gluščavić Iz: <https://zadarski.slobodnadalmacija.hr/zadar/regional/foto-arheolosko-otkrice-na-pagu-povijest-vlasica-starija-za-1000-godina-434358>

Utvrda na Velikom Sikavcu

Slika 42. Zračni snimak utvrde i crkve na Velikom Sikavcu, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 129.

Slika 43. Zračni snimak utvrde i crkve na Velikom Sikavcu, crtež: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.131.

Slika 44. Ostaci crkve na Velikom Sikavcu, foto: Smiljan Gluščević Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.131.

Slika 45. Ostaci polukružnog zida s istočne strane crkve, foto: Smiljan Gluščević Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 133.

14. Summary

The paper provides an overview of the architecture of the island of Pag from the 4th to the 11th century and an overview of the social and historical events during this period. In the first part of the paper, the geographical features and the relief of the island are presented as the first determinants of shaping the historical landscape. Special emphasis is placed on the territorial-administrative division that sets Pag apart as a unique island in the Adriatic, divided into two counties. The paper is based on field research and a review of all relevant literature, as well as the most significant archaeological investigations of sites. The changes in the landscape of Pag are, not only geographically conditioned, but also determined by the historical circumstances and events on the island, in the region and in the wider European area. The theoretical framework of these changes is described through the most important political and social events from antiquity to the late Middle Ages, focusing on the period from the 4th to the 11th century. An overview of the process of transformation of the historical landscape of the island is given, from the time of the construction of the first Roman villas on the eastern coast of the Adriatic, through the fortification architecture of late antiquity, to the early Christian and early medieval sacral architecture. Finally, an account of all known sites from the north to the south of the island is presented, with an overview of the most important findings from literature and research, as well as mention of some sites that have not yet been confirmed or preserved. The number of ancient and medieval architecture on the island of Pag has decreased significantly over the centuries, either due to natural forces or human influence, so only rare examples can testify to the changes the island and its population have experienced throughout history. The few remains therefore call for further research, valorization and much-needed protection.